

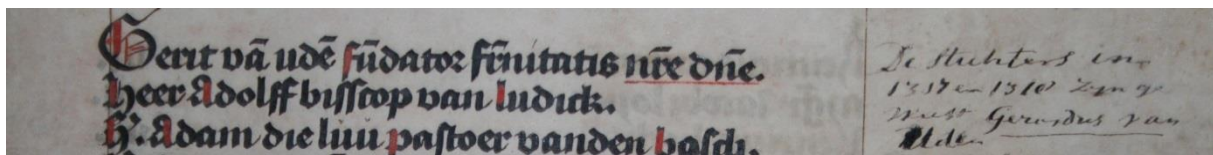
Gerard van Uden ontmaskerd. Stichting en dekenaat van de Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch.

door J.G.M. Sanders

Inleiding

Aan het Zwanenbroedershuis in de Hinthamerstraat in 's-Hertogenbosch zijn vier beelden bevestigd. Ze stellen personen voor uit de geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Het tweede beeld van links laat aan de voorbijganger Gerard van Uden zien, gehuld in een ridderkostuum. Hij staat daar omdat hij beschouwd werd als stichter van de broederschap. Hij wordt echter pas voor het eerst als stichter genoemd in een lijst van ongeveer 1536.¹ Hij staat er vermeld als '*Gerit van Uden fundator fraternitatis Nostre Domine*'. In de stichtingsoorkonde van 1318 komen we zijn naam echter niet tegen, van geen enkele stichter trouwens.

Omdat zijn naam zo laat opduikt in de geschiedenis van de broederschap wordt aan het bestaan van Gerard getwijfeld en – zo hij al bestaan heeft – over zijn rol binnen de broederschap. Alles wees tot nu toe op een late verzinning van een belangrijk figuur om de broederschap nog meer cachet te geven, of op een middeleeuwse mecenas. Bewijzen voor zijn identificatie en zijn rol ontbreken tot nu toe.² Een recent opgemerkt document en nauwkeuriger onderzoek dan voorheen uitgevoerd, geven ons de mogelijkheid zijn doopceel te lichten. Tevens willen we in dit artikel de stichting nader beschouwen. Was de broederschap een voortzetting van een oudere Mariacultus? Omdat de functie van deken van de broederschap nauw samenhangt met de vermeende stichter gaan we ook de ontwikkeling hiervan na. Deze onderwerpen zullen we bespreken binnen de context van de religieuze geschiedenis van 's-Hertogenbosch. We eindigen in het begin van de zestiende eeuw, omdat de naam van Gerard van Uden als stichter van de broederschap pas toen vanuit het niets opdook en het dekenaat ter discussie gesteld werd.

1 De aanvang van de Lieve Vrouwe Broederschap

De parochie van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch

Vanaf de dertiende eeuw ontwikkelde zich binnen de grote parochie Orthen, waartoe de jonge stad behoorde, een eigen parochie 's-Hertogenbosch. Net buiten de stadsmuren werd de Sint-Jan gebouwd als parochiekerk voor de Bosschenaren. De pastoor van Orthen was tevens pastoor van deze Bossche kerk. De parochies waren canoniek verenigd, een soort personele unie. De pastoor besteedde de zielzorg daar aan een of meer priesters uit, met als vergoeding een deel van zijn eigen inkomsten als pastoor.³ Het recht om de pastoor van Orthen/'s-Hertogenbosch voor te dragen was aanvankelijk in handen van de hertog van Brabant. Hij droeg dit in 1231 of 1232 over aan de Abdij van Berne, norbertijnen in het plaatsje Bern ten noordoosten van Heusden, in 1270 vervolgens aan het dominicanessenklooster te Oudergem bij Brussel.⁴

Naast een hoogaltaar voor de zielzorg werden er diverse andere altaren in de Sint-Jan gesticht. Priesters verrichtten daar de diensten, zoals de stichters bij de stichting ervan bepaald hadden. In 1274 stonden er vier altaren met evenzovele priesters: het hoogaltaar, het Maria-altaar, het Nicolaasaltaar en het Elizabethsaltaar. In 1293 was het aantal gegroeid tot minimaal zeven.⁵ Deze priesters speelden

¹ BHIC, ILVB, inv. nr. 3, f. 10r.

² Van Dijk, *Van vroomheid naar vriendschap*, 768.

³ In 1270 juni magister G., plebanus de Buscoducis: *ONB* I nr. 324 p. 412; in 1281 oktober 3 Hermannus, plebanus: *ONB* I nr. 379 p. 475.

⁴ Sanders, 'Kapittel van Sint-Jan', 80-83.

⁵ *ONB* I nr. 343 p. 431-434 d.d. 1274 maart 30 en Van Synghel, 'Editie van de schepenoorkonden', 408. Als nieuwe altaren worden in 1293 die van het Heilig Kruis, de Heilige Geest en Eligius genoemd. In deze oorkonde is één altaar onleesbaar. Dit document is onopgemerkt

geen primaire rol in de zielzorg. De kerkmeesters droegen zorg voor het kerkgebouw: de kerkfabriek. Ze wordt voor het eerst vermeld in 1295.⁶ Voor de armenzorg werden er armmeesters of heiligegeestmeesters aangesteld. Zij beheerden, net als de kerkmeesters, een afzonderlijk vermogen, de Tafel van Heilige Geest, waarmee ze de armen van de parochie konden bijstaan in hun materiële noden. De vroegste vermelding van de Tafel vinden we in 1281.⁷ Zowel de kerkmeesters als de heiligegeestmeesters stonden onder controle van het stadsbestuur. Deze drie eenheden (pastoor-kerkmeesters-armmeesters) waren een voorwaarde voor een volwaardige parochie. Rond 1300 had de Bossche parochie van Sint-Jan dit stadium dus bereikt.

Zoals de altaren waaraan priesters zonder zielzorg dienst deden, een niet noodzakelijke toevoeging aan de parochiekerk waren, zo konden in dergelijke kerken als logische verdere ontwikkeling van een stedelijke parochie gebedsbroederschappen ontstaan. De kern van dit fenomeen ligt mogelijk bij de kloosters. Om deelachtig te worden aan de geestelijke weldaden van een kloostergemeenschap gingen individuen buiten het klooster een geestelijke band met dat klooster aan. Uit deze vorm van gebedsverbroedering ontstond wellicht de broederschap (*fraternitas*), verbonden aan een abdij of kapittel. Op haar beurt werd ze gevolgd door de lekenbroederschap. Dit waren relatief zelfstandige verenigingen met een religieuze doelstelling waarvan men vrijwillig lid kon worden. Bepaalde beroepsgroepen vormden op deze wijze ook broederschappen of gilden, veelal met een eigen altaar in de parochiekerk. Onderling hulpbetoon was daarbij een kenmerkend element. Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw ontstond in het bisdom Luik, vooral in de steden, de klerken- en priesterbroederschap als een autonome organisatie binnen parochieverband. Het waren primair religieuze gemeenschappen, toegewijd aan Onze Lieve Vrouw, met als bijkomend doel hun leden een waardige begrafenis te garanderen en hun overleden leden in gebed te herdenken. Omdat de invloed van de clerus binnen het bestuur en het ledenbestand groot was, noemden ze zich klerkenbroederschap (*fraternitas clericorum*) of iets in die trant.⁸

Hun opkomst had te maken met de reële mogelijkheid van een schielijke dood, epidemieën, een groeiende angst voor het vagevuur en als remedie daartegen de verering van Maria. De twee laatste elementen werden gevoed door de prediking van nieuwe stadsorden als franciscanen en dominicanen. Zij waren onder meer een uiting van een nieuwe verhouding tussen de levenden en de doden die zich in de twaalfde en dertiende eeuw voltrok. De zorg van de gelovigen voor het heil van hun overledenen kwam tot uiting in begrafenissen in kloosterkerken, stichtingen van altaren en missen, en testamentaire schenkingen. In het bisdom Luik kwamen deze bedelorden in de tweede helft van de dertiende eeuw sterk op. Broederschappen, zoals die van priesters en clerici, namen er de zorg voor hun overleden confraters op zich.⁹ Een dergelijke klerkenbroederschap zag ook in de Bossche Sint-Jan het licht. In deze stad waren genoemde bedelorden prominent aanwezig.

Stichting van de broederschap in 1318

De Bossche broederschap van Onze Lieve Vrouw kreeg haar vaste vorm via een oorkonde uit 1318. Een nadere datering werd niet gegeven. Daarin werd de viering van de vespers op de dinsdagavond en de mis op de woensdagochtend in de nieuwe bidplaats in de Sint-Jan als verplichting voor de broeders opgelegd. Daarnaast moesten ze onder meer bepaalde feesten ter ere van Maria bijwonen. De gebedsruimte waarin dit moest plaatsvinden, was volgens de akte onlangs gebouwd, dus kort voor 1318, en toegewijd aan God en Maria. Het was een zijkoor aan de noordzijde van de kerk, grenzend aan het hoogkoor. Het hoorde bij de kerk en was geen eigendom van de broederschap. Er is wel verondersteld dat de statuten mogelijkwijze tot stand gekomen zijn onder invloed van de aartsdiaken van Kempenland. Wilde hij een bestaande broederschap beter reguleren, misschien op een religieus hoger peil brengen en van een eigen gebedsruimte voorzien? Is de regeling omtrent de vespers en missen in een eigen kapel een noviteit die op zijn initiatief is toegevoegd? We kunnen op deze vragen geen antwoord geven.

gebleven in Glademans, *Sint-Jan*, 42. Op basis hiervan zou de nieuwbouw aan de Sint-Jan mogelijk nog wat vroeger gedateerd kunnen worden.

⁶ ONB I nr. 520 p. 631 d.d. 1295 juni 7.

⁷ ONB I nr. 375 p. 471 d.d. 1281 [juli 26-aug. 1].

⁸ Trio en Bijsterveld, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap'.

⁹ Lauwers, *Mémoire des ancêtres*, 413-422, 468-473.

De Bossche Mariabroederschap was niet uniek als we haar vergelijken met andere, parochiële broederschappen in het bisdom Luik uit die tijd. De Mariabroederschap in Sint-Truiden kreeg statuten in mei 1265, die vervolgens door de bisschop werden goedgekeurd. Ze kreeg een altaar in de kerk toegewezen, voor de bediening waarvan uitgebreide richtlijnen gegeven werden. Clerici en leken, zowel mannen als vrouwen, konden lid worden. Het zielenheil van de levende en overleden leden stond centraal. Aanwezigheid van de leden bij de begrafenisdiensten was gewenst. Een jaarlijkse algemene vergadering was voorgeschreven. Het bestuur bestond vooral uit clerici.¹⁰ Van andere Mariale klerkenbroederschappen kennen we enkel het bestaan in die tijd, zonder dat we iets weten van hun inrichting: Diest (1282), Zoutleeuw (rond 1290), Tienen (voor 1291). In Hasselt blijkt in 1308 een Mariabroederschap te bestaan. Ze werd kerkelijk goedgekeurd door de bisschop in 1314. Haar doelstelling blijkt te liggen bij de armenzorg. Pas rond het midden van de veertiende eeuw kreeg ze de beschikking over een eigen kapel en werden de statuten vastgelegd.¹¹

Evenals de broederschap in Sint-Truiden was die van 's-Hertogenbosch niet gericht op de verering van een specifiek Mariabeeld of onderlinge materiële bijstand. Het lidmaatschap van de eerder genoemde gilden stond open voor leken: mannen en vrouwen. Ook de Bossche broederschap sloot ook niemand bij voorbaat uit als lid (*confrater* of *socius*), hoewel de statuten zich sterk op clerici richtten. Nergens in de statuten vinden we expliciet verwoord dat alleen clerici lid mochten worden. De statuten werden weliswaar voorgesteld door de voltallige Bossche clerus, maar ze waren gericht op alle Christen, in het bijzonder clerici. Er werd ook ruimte voor niet-clerici gegeven. Ieder lid was immers verplicht voor een overleden medelid de psalmen van David te lezen. Een dergelijke verplichting vinden we ook terug in de statuten van de Lieve Vrouwe Broederschap van Sint-Truiden. Daar moesten priesterleden ieder jaar een mis opdragen, clerici die geen priesters waren de psalmen van David lezen, en leken de psalmen van Onze Lieve Vrouw. Voor dat laatste moest iemand geletterd zijn. Van clerici mocht dat verwacht worden. De Bossche broederschap gaf personen die niet in staat waren zelf de vereiste psalmen van David te lezen, de mogelijkheid dit tegen betaling te laten doen door een daartoe geschikte persoon.¹²

Voor het bestaan van de broederschap in 's-Hertogenbosch voor 1318 zijn geen bewijzen.¹³ Over de priester die de missen moest opdragen en over het altaar waarop dit moest plaatsvinden wordt in de stichtingsakte niet gerept. Zeker is alleen dat kort voor 1318 een nieuwe bidplaats aan de Sint-Jan gebouwd was en dat die blijkbaar op een functie wachtte. Er stond al vóór 1274 een aan Maria toegewijd altaar in de Sint-Jan. In 1293 wordt dit altaar aangeduid als het altaar in het koor van de Heilige Maria. Deze aanduiding slaat op de kapel aan de noordzijde van de toren, de huidige Mariakapel. We kunnen hieruit met een slag om de arm afleiden dat in 1274 deze kapel al gebouwd was, ook al werd ze toen nog niet als zodanig aangeduid.¹⁴ Als de broederschap al bestond voor 1318, was ze dan aan dat altaar verbonden? Niets wijst in die richting.

Een andere ontwikkeling is zeker ook denkbaar: in 1318 bestond er al wel een nieuwe kapel, als zijkapel van het koor, maar nog geen broederschap. Laten we vanuit dat scenario de akte van 1318 nog eens lezen. In dat jaar verzochten de clerici en aankomende clerici (de *scolares*) van de stad 's-Hertogenbosch kerkelijke goedkeuring om een verantwoorde invulling te geven aan de nieuwe gebedsruimte in de Sint-Jan. Daarvoor gaven ze niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk de ruimte. Niet het deel van hen dat voorheen al een broederschap vormde, of een of meer individuele stichters, maar het volledige corpus, de voltallige Bossche clerus, dus allen die de kruinschering ontvangen hadden of zouden gaan ontvangen, schaarden zich achter dit plan. De tekst van de stichtingsakte luidt niet dat ze een broederschap stichtten, maar dat ze van menig waren dat er een gesticht moest worden (*fraternitatem ... duximus statuendam*). Voor een te vormen broederschap in de nieuw gebouwde Mariakapel maakten ze statuten op. In de inleiding wordt het doel van de stichting uiteengezet. God heeft Zijn eniggeboren zoon via de maagd Maria mens laten worden en laten sterven aan het kruis om de mensheid te verlossen. Daarom moeten alle Christenen, en vooral de clerici onder hen, gezangen aanheffen tot lof van Christus en Zijn moeder, opdat zij de leken aan wie de clerici tot voorbeeld

¹⁰ Piot, *Cartulaire de l'abbaye de St. Trond* I nr. 263 p. 317-321 d.d. 1265 mei.

¹¹ Paquay, 'De O.-L.-Vrouw broederschappen', 73; Van der Straeten, *Historisch overzicht van de Broederschap*.

¹² De Mariabroederschap in Lille liet dergelijke gebeden uitvoeren door zusters: Meersseman, 'Étude sur les anciennes confréries', 44-45.

¹³ Pas twee eeuwen later werd dit voor het eerst beweerd in een document van de bisschop van Luik, dat opgesteld werd ter rechtvaardiging van de openstelling van de broederschap voor buitenleden: Van Dijck, *Bossche optimaten*, 21 en 56-59.

¹⁴ Dit is in lijn met kronieken die 1268 als stichtingsjaar van de Mariakapel aanhouden en met recente bouwhistorische bevindingen: Glaudemans, *Sint-Jan*, 42-44.

dienen, moeten bewegen tot gehoorzaamheid en gebed aan Christus en Maria. Een ledenbestand had zich blijkbaar nog niet gevormd, over een altaar of bedienaar was niets geregeld. Alleen de beoogde ruimte was aanwezig. Een dergelijke broederschap gaf status aan de kerk. De keuze van een Mariabroederschap past in het modebeeld van die tijd.¹⁵

De oude, dertiende-eeuwse Mariakapel aan de toren van de Sint-Jan.

Het was de bedoeling (de tekst spreekt over *propositum*) van de Bossche clerus dat in de nieuwe kapel een Mariabroederschap zou gaan ontstaan, waarvan ze de statuten al wilden vastleggen. Voor dit plan vroegen en kregen ze de goedkeuring van de kerkelijke overheid (bisschop, aartsdiaken en pastoor). Instemming van de pastoor voor een broederschap in zijn kerk ligt voor de hand. Ook met de kerkmeesters, al worden ze niet genoemd in de stichtingsakte, zijn naar verwachting afspraken gemaakt. Zij zullen de regie gevoerd hebben over de bouw van de nieuwe kapel. De aartsdiaken én de bisschop zijn voor de institutionalisering van een al bestaand gilde zwaar geschut, maar gezien het sterk klerikale karakter niet onlogisch. Als we uitgaan van een nog ongeboort broederschap, dan is het verklaarbaar dat ze in 1318 nog geen eigen naam of zegel had en dat er geen stichter of stichters in de akte genoemd werden. De bestuurders van de broederschap worden nog in algemene termen aangeduid (*rectores, prepositores, procuratores*), terwijl *prepositores* (proosten) vrijwel uitsluitend van aanvang af de gangbare benaming was. Het is dan evenmin vreemd dat er nog geen middelen beschikbaar waren voor een van de belangrijkste doelstellingen, het verzorgen van een passende begrafenis voor haar arme leden, zoals uit de stichtingsakte blijkt.¹⁶

Er is nóg een argument om voor een aanvang ná de stichting te opteren: de bepalingen konden op dat moment nog niet ten uitvoer gebracht worden. In 1318 was dan wel de kapel gereed, waren de statuten voor de nieuwe broederschap ontworpen en was de intentie om daadwerkelijk op die plek een broederschap te vormen vastgelegd en goedgekeurd, maar het belangrijkste element voor de start ontbrak: er stond nog geen altaar in de kapel ...

Het Maria-altaar in de kapel

Kort na de stichting van de broederschap ontmoeten we voor het eerst de naam van de lange tijd als legendarisch en mythisch weggezette Gerard van Uden. Hij voorzag in 1321, drie jaar na de officiële stichting, in de behoefte aan een altaar in de nieuwe kapel. Hiervoor wijzigde hij zijn testament. Daarin had hij schenkingen gedaan, onder meer een erfrente van 5 pond, jaarlijks uit te keren aan de Tafel van de Heilige Geest, en hetzelfde bedrag aan de kerkfabriek van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch. Daarmee had hij de armenzorg en het onderhoud van het kerkgebouw willen ondersteunen. Deze gelden waren afkomstig van zijn echtgenote Theoderica van Benthem.

In 1321 herriep Gerard, helder van geest maar ziek van lichaam, deze twee legaten. In de inleiding van de wijzigingsakte wordt omstandig uitgelegd hoe verstandig het is terug te komen op

¹⁵ Trio, *Volksreligie als spiegel*, 279-280.

¹⁶ De broederschap moest vijf waskaarsen en een baarkleed kopen als er geld voor beschikbaar zou zijn. Zie voor een opsomming van edities van de stichtingsoorkonde: Van Dijck, *Bossche optimaten*, 21 n. 75.

eerder genomen besluiten en ze aan te passen, als dat dienstig is voor het eeuwige heil. Hij trok ze in en verving ze door een schenking van 12 pond, jaarlijks te betalen uit goederen van een zekere Beatrix van Neynsel. Dit geld moest dienen om een altaar te stichten in de nieuwe gebedsruimte van de broederschap, toegewijd aan Maria (*in oratorio Beate Marie Virginis*). Hij deed dit voor het zielenheil van zichzelf en zijn ouders. Echtgenote of kinderen worden niet genoemd. Hij stelde als voorwaarde dat de bedienaar van dit altaar (de kapelaan), zorg zou dragen voor de missen en vespers van de broeders die in de kapel gedaan moesten worden volgens de stichtingsakte. Een voorafgaand altaar wordt niet genoemd. Mocht de broederschap ooit teniet gaan, dan zou zijn altaarstichting toch van kracht blijven. Het bedrag van 12 pond moest dan wel verminderd worden. Ten slotte bepaalde Gerard dat hij in de broederschapskapel begraven moest worden.

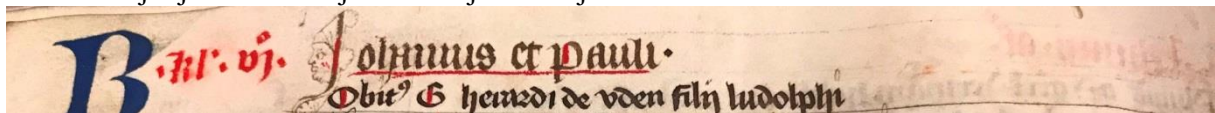
Op de dinsdag na Pinksteren in 1321 werd deze wijziging vastgelegd door drie personen. Ten eerste door Wilhelmus, de pastoor van de onderling verbonden kerken van Orthen en 's-Hertogenbosch. Hij wordt hier 'Aper' genoemd, de Latijnse vorm voor 'Everzwijn'. Het geslacht Everzwijn bekleedde gedurende vele generaties belangrijke posten in de stad. Dezelfde pastoor had in 1318 de stichtingsakte van de broederschap bekrachtigd, samen met de bisschop van Luik en de aartsdiaken van Kempenland. Nu werd Wilhelmus bijgestaan door de pastoor van het begijnhof, Acrinus. Dit complex grensde onmiddellijk aan de Sint-Jan. De begijnenkerk stond op de plaats waar nu de Parade ligt. Het begijnhof vormde sinds 1274 een afzonderlijke parochie binnen de parochie van Sint-Jan. De derde persoon die deze akte uitvaardigde was Gijsbert Lisscap. Hij was afkomstig uit de burgerij, was in ieder geval schepen van de stad tussen 1316 en 1322, dus ook ten tijde van de altaarstichting. Van een vigerende organisatie van de broederschap blijkt niets.¹⁷

Nu de financiële middelen voor de bediening in het vooruitzicht gesteld waren, moest het altaar eerst nog gebouwd, van relieken voorzien en vervolgens gewijd worden voordat – na de dood van Gerard – de misvieringen aan het altaar van start konden gaan. Of de nieuwe kapel inmiddels al gewijd was, is onbekend.

Gerard van Uden

Wat weten we met zekerheid over de stichter van het altaar? Gerard van Uden, zoon van Ludolf, was een van de stadsbestuurders. Hij komt als schepen van de stad voor het eerst voor op 22 september 1317,¹⁸ voor het laatst op 2 augustus 1319.¹⁹ Een andere zoon van Ludolf, Thomas geheten, bekleedde dit ambt voor het eerst in 1292, voor het laatst in 1309. Van vader Ludolf zijn geen vermeldingen als schepen bekend. In 1318, het jaar van de oprichting van de broederschap, had Gerard samen met de eerder genoemde Gijsbert Lisscap zitting in het Bossche schepencollege.

Directe gegevens over Gerard waren, naast zijn functie als schepen, schaars en met onzekerheid omgeven. Lucas van Dijck zet er een aantal op een rij. Hij veronderstelt liefst drie huwelijken van Gerard: met een zekere Uda, in 1260 poorteres van 's-Hertogenbosch; met Mechteld, dochter van Jan Dicbier; en – eventueel nog – met een zekere Elisabeth.²⁰ De twee laatstgenoemde kandidaten zijn erg twijfelachtig omdat deze veronderstelling gebaseerd is op twee vermeldingen van een Gerard van Uden in het obituarium van de Sint-Jan. Het is logischer af te gaan op een andere vermelding daar van Gerard, die Van Dijck over het hoofd zag: *obitus Gherardi de Uden, filii Ludolphi* op 26 juni.²¹ Daarmee blijft er één huwelijk over en wel dat van 1260, hoewel ook deze aanname erg discutabel is. Als we uitgaan van een leeftijd van 25 jaar op dat moment, zou hij voor het eerst schepen geweest zijn op ongeveer 81-jarige leeftijd. Dat is niet onmogelijk maar wel onwaarschijnlijk. Buiten twijfel staat zijn huwelijk met Theoderica van Benthem.

¹⁷ Zie bijlage.

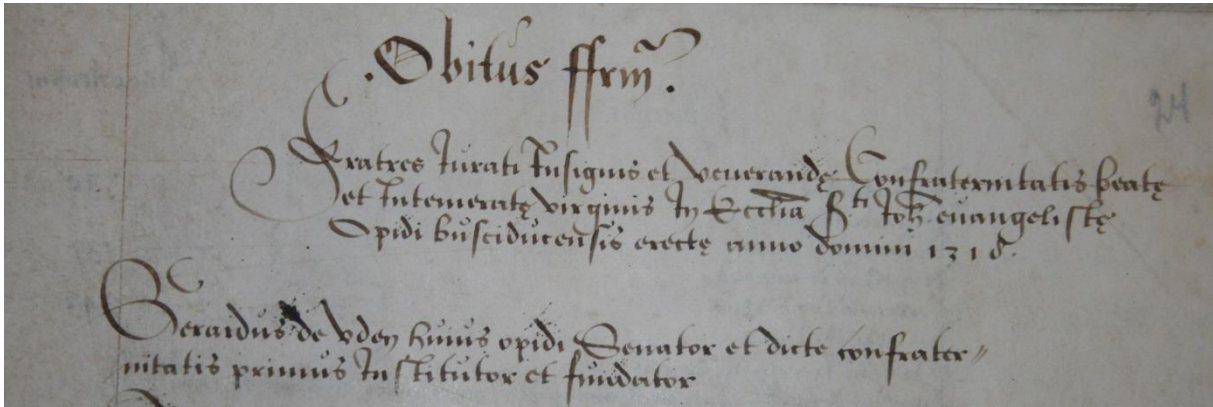
¹⁸ Erens, *Oorkonden Tongerlo* II nr. 538 p. 394-395.

¹⁹ Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert* III nr. MXXIX p. 199-200. Hij wordt in de lijst met getuigen als eerste genoemd. Hij zegelt niet (in tegenstelling tot Van Dijck, *Van vroomheid naar vriendschap*, 768). Zijn medeschepenen Dirk Rover en Daniel van Dijk volgen na hem. Was hij de oudste schepen, vraagt Van Dijck zich af. In een akte van 23 maart 1319 waarin ze gedrieën genoemd worden, is de volgorde echter Van Dijk, Rover, Van Uden: Van Boendale, *Brabantsche Yeesten*, nr. CXXXVI p. 759-760.

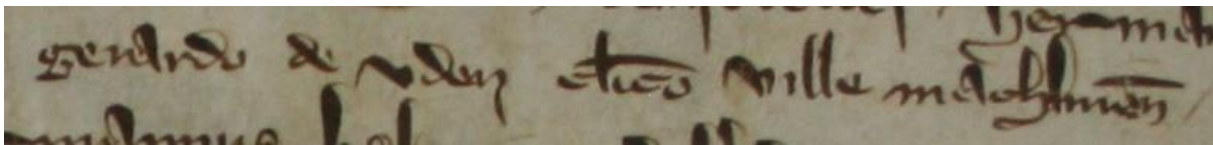
²⁰ Van Dijck, *Van vroomheid naar vriendschap*, 768.

²¹ SAH, *Obituarium Sint-Jan*, p. 190.

Het valt op dat Gerard pas laat in de Bossche bronnen actief naar voren komt. Even bijzonder is het dat hij pas op het eind van zijn leven schepen werd en nog wel drie jaar achtereen, terwijl zijn broer al veel vroeger en met grote tussenpozen deze functie bekleedde. Op 23 maart 1317 traden alle Bossche schepenen als collectief ambtshalve op, met uitzondering van Gerard.²² Hij kwam pas op 22 september van dat jaar in het ambt voor. Was hij tevoren lange tijd buiten de stad?

Wanneer we zoeken naar een Gerard van Uden met Bossche wortels die zich buiten het Bossche milieu ophield, stuiten we op een klerk Gerard. Deze vertegenwoordigde in 1292-1294 Wouter Berthout, heer van Mechelen, op de jaarmarkten van Champagne wegens een geschil met de meesters van de jaarmarkten.²³ Mogelijk dezelfde persoon, nu Gerard van Uden geheten, was in 1299 in dienst van Wouters zoon, Floris Berthout, heer van Mechelen, als zijn klerk (*clericus noster*) en regelde financiële zaken voor hem. Dat hij al voor die tijd in Mechelen actief was bewijst zijn aankoop in 1297 van een erfrente daar. Hij was toen clericus van de stad Mechelen.²⁴

Zijn aankoop van een lijfrente van 15 pond op de stad Mechelen rond die tijd past in dit stramien.²⁵ Vermoedelijk was hij het dienstverband met de heer van Mechelen aangegaan nadat deze op een bepaald ogenblik een leen van de hertog gekregen had, dat tussen Hedikhuizen, Drunen en Vlijmen lag. Later gaf Floris hem het levenslange vruchtgebruik ervan, mogelijk als beloning voor bewezen diensten.²⁶ Het werk dat hij voor Floris verrichtte was van administratieve en juridische aard. Toch was zijn band met 's-Hertogenbosch niet geheel verbroken. Hij bezat er in 1297 een huis in de Hinthamerstraat. Daar woonde een jaar later zijn vrouw en haar *familia* (huishouding). Over hemzelf of kinderen wordt niet gesproken.²⁷ Het was geen doorsnee huis (*domus*), maar een royale woning (*mansio*).²⁸ Hij vervolgde zijn carrière door dienst te nemen bij de hertog van Brabant als schout van Antwerpen. Er zijn onder meer stukken uit 1308 en 1312 voorhanden waarin hij in die functie optrad.²⁹

²² Erens, *Oorkonden Tongerlo* II nr. 529 p. 377-378.

²³ Croenen, *Familie en macht*, 187.

²⁴ Stadsarchief Mechelen, archief OCMW, inv. nr. 4900 *in dorso* en 4905.

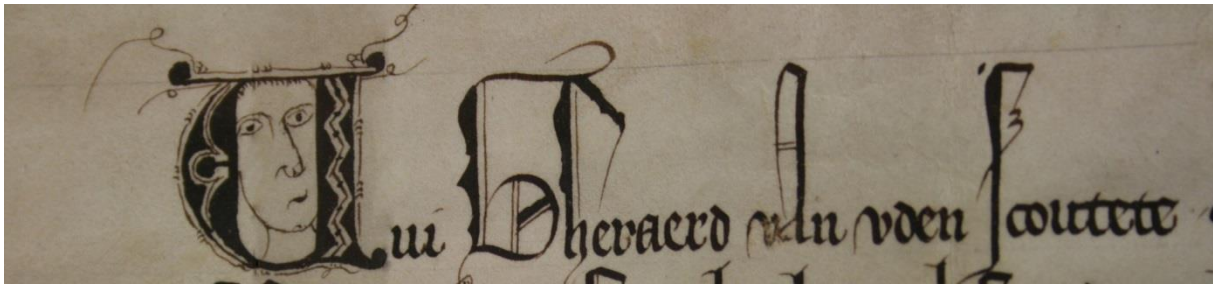
²⁵ Croenen, *Familie en macht*, 187 n. 126. Stadsarchief Mechelen, Oud Archief, B Rekeningen, serie I nr. 1, f. 131v (rekening 1311/1312); nr. 4, f. 14r (rekening 1317/1318) ('op Jannen' ('den Witten' doorgestreept) 'metten Bliden ghescreven'); nr. 7, f. 73r (rekening 1320/1321) ('op dame h. lyeven ghescreven'). Ook hier werd hij klerk genoemd: 'item Gherarden van Uden den clerc': Oud Archief, K Rentens, serie I nr. 1, f. 18r ('ouden liiftoch van vremen lieden').

²⁶ Croenen, *Familie en macht*, 170, 186-187. In 1319 verkocht Floris dit leen aan Rogier van Leefdaal: Croenen, *Familie en macht*, 123. Deze was in 1318 hoogschout van stad en Meierij: Jacobs, *Justitie en politie*, 238.

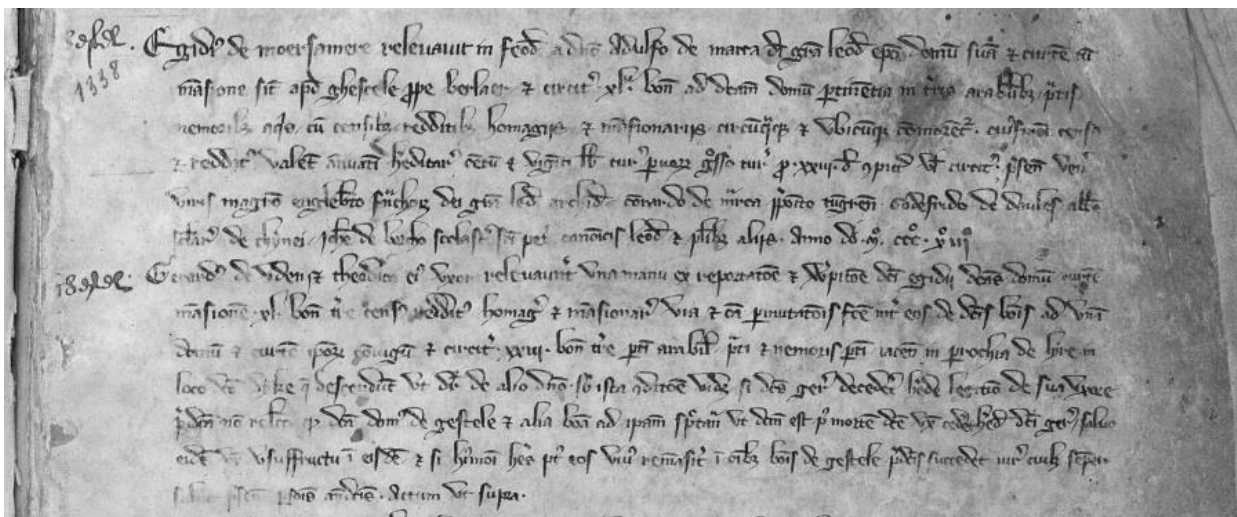
²⁷ ONB I nr. 558-560 p. 672-674 en nr. 578 p. 696.

²⁸ SAH, Tafel van de Heilige Geest, regest nr. 163.

²⁹ Croenen, *Familie en macht*, 200; ONB II nr. 1535 p. 1322-1326 d.d. 1312 februari 25; Van Hasselt, 'Een moordrolle van Huybergen', 13 en 15. Hij wordt ook vermeld in een oorkonde uit 1336. Als schout van Antwerpen zou hij vroeger de grenzen hebben aangegeven tussen goederen van de hertog en de abtj van Tongerlo in Kalmthout en Essen: Erens, *Oorkonden Tongerlo* III nr. 800 p. 325-329.

Gerard was intussen twee keer leenman van de hertog geworden. In Uden hield hij een leen van hem ter grootte van ongeveer 25 pond. Hij bezat daar ook een huis. Zijn tweede leen is opvallender. Het gaat om een bedrag van 3000 pond, afkomstig van de heer van Mechelen.³⁰ Hoe is dit enorme bedrag in relatie tot deze heer te verklaren? Het lijkt een te hoog bedrag om als beloning te zien voor zijn aan de Berthouts bewezen diensten. Dit bedrag komt ook voor in het huwelijkscontract van 10 januari 1311 tussen Floris Berthout en graaf Reinout I van Gelre in verband met het voorgenomen huwelijk van Sophie, dochter van Floris, met de zoon van de Gelderse graaf. Vastgelegd werd onder meer dat dit bedrag gereserveerd werd voor Floris' vrouw, Mechteld van de Marck (†1319), samen met het kasteel Anderstad bij Lier, als ze weduwe zou worden.³¹ Floris Berthout bezat het kasteel zeker in 1311, maar mogelijk al voor 19 april 1300. Floris en Mechteld waren er regelmatig.³² We weten niet of er tussen die twee bedragen van 3000 pond een relatie bestaat. De vermelding in het hertogelijke leenboek toont in ieder geval aan tot welke positie hij bij de Berthouts opgeklimmen was.

Leenboek van de bisschop van Luik waarin Gerard van Uden en zijn vrouw Theoderica genoemd worden.

Enkele jaren later ging hij, samen met vrouw Theoderica, een leenband aan met de bisschop van Luik. Als verbindingspersoon trad een zekere Egidius de Moersamere op. Deze kreeg in 1313 een huis en hoeve met woning in Gestel bij Berlaar en veertig bunder grond ten bedrage van 120 pond kleine toernoois (de toernooise groot voor ongeveer 23 penningen te rekenen) in leen van de Luikse bisschop.³³ Egidius kennen we van zijn optreden in 1309 samen met Bouden de Vissere van Leest alias van Gestel, een belangrijke leenman van Floris Berthout.³⁴ Op dezelfde dag namen Gerard en

³⁰ Galensloot, *Livre des feudataires*, 55.

³¹ Croenen, *Familie en macht*, 126 en *Oorkonden* nr. 333 p. 418-425.

³² Croenen, *Familie en macht*, 124.

³³ Mechelen Spierings meende dat er sprake is van een foutieve transcriptie. Niet Berlaar maar Herlaar zou gelezen moeten worden, waardoor Gerard naar Sint-Michielsgestel gegaan zou zijn: Spierings, 'Oud Herlaar', 111. Controle van het origineel geeft echter duidelijk Berlaar te zien: Rijksarchief Luik, Cour féodale, inv. nr. 39, f. 1r.

³⁴ Van den Wijngaert, 'Het feodale Mechelen', 98; Croenen, *Familie en macht*, 209.

Theoderica dit complex (het latere kasteel Gestelhof) van hem over door het met hem te ruilen tegen hun huis en hoeve met 23 bunder land in Lier, ter plaatse Dyke, die van een andere leenheer afhingen.³⁵ Mocht Gerard eerder dan zijn vrouw sterven, dan zou zij het vruchtgebruik krijgen en zou het goed na haar dood aan zijn erfgenaam toevallen.³⁶ Er is geen sprake van kinderen. Van Lier naar Gestel bij Berlaar is geen grote afstand, maar terwijl Lier onder het hertogdom hoorde, was Gestel bij Berlaar onderdeel van de heerlijkheid Mechelen. Het lag als een enclave in het hertogdom. Door deze overdracht ging Gerard over van het hertogdom Brabant naar de heerlijkheid Mechelen, waar de Berthouts praktisch zelfstandig heersten, hoewel ze er officieel leenmannen van de bisschop van Luik waren.

Gerard werd in de geschiedenis van de broederschap gehouden voor een telg uit het adellijke huis van Herpen-Uden. Hij bezat een huis in Uden, zoals we zagen. Hij voerde, zo wordt daartegenin gebracht, als schepen een geheel ander wapen dan afgebeeld is in de wapenboeken van de broederschap.³⁷ Zijn schepenzege³⁸l toont de band met zijn voormalige werkgever. Het randschrift luidt: S[IGILLVM] GE[RARDI] DE VDE[N] SCABINI IN. Vervolgens loopt de tekst door rond zijn wapenschild via de letters BCHO (=Buscho). Het middelste deel van het zegel toont het wapen van de Brabantse hertog, zodat na *Buscho* het woord *Ducis* gelezen kan worden: 's-Hertogenbosch. Dit wapen komt overeen met het wapen dat hij als schout van Antwerpen voerde en dat blijkbaar nooit vergeleken is met zijn schepenzege³⁸l. Ook hier zien we de (heraldisch) naar rechts klauwende hertogelijke leeuw. Het randschrift luidt: +SIGILLV[M] GERARDI DE VDEN.³⁹ Dit bewijs van de identificatie van de schout van Antwerpen met de 'stichter' van de broederschap heeft niet noodzakelijkerwijs tot gevolg dat het in het wapenboek van de broederschap afgebeelde wapen een verzinsel is. De latere Van Udens voerden het namelijk allen in hun schepenzege⁴⁰l. Zij etaleerden hiermee hun verwantschap aan het huis van Herpen-Uden. Het is mogelijk dat Gerard met zijn schepenzege³⁸l zijn vroegere dienstverband bij de Brabantse hertog wilde laten prevaleren boven zijn Oost-Brabantse wortels. Dan zou hij inderdaad verwant kunnen zijn aan het adellijke geslacht Van Herpen, dat tevens Uden in bezit had. Gerards wapen in het wapenboek is het wapen van Herpen, waarin in het heraldisch rechtse vrijkwartier een wapen geplaatst is dat binnen de broederschap het meest gelijkenis toont met dat van de familie Van Gewande.⁴¹ Wellicht moeten familiebanden via die lijn gezocht worden. Meer dan speculaties over de verwantschap van Gerard met het huis van Herpen-Uden zijn op dit moment niet te geven.

Zegels van Gerard van Uden als schout van Antwerpen en als schepen van 's-Hertogenbosch en zijn wapen in het wapenboek van de broederschap.

Op 9 juni 1321 liet zijn gezondheid te wensen over. Hij paste toen zijn testament aan, dat wellicht van voor de stichting van de broederschap dateert. Zeker is dat zijn echtgenote ook toen nog de adellijke dame (*nobilis matrona*) Theoderica van Benthem was. De stad Mechelen keerde zijn

³⁵ Deze hoeve moet in Lier, Neerloop 8, gesitueerd worden. Later kwam ze in bezit van de kartuizers van Lier: de kartuizerhoeve, Colibrantshoeve of hoeve Ten Dijke geheten (vriendelijke mededeling van Frans Lens en Marc Verreydt).

³⁶ Poncet, *Livre des fiefs*, 1-2.

³⁷ Van Dijk, *Van vroomheid naar vriendschap*, 768.

³⁸ Juten, 'Noordbrabantsche schepenzegels', 61.

³⁹ Felixarchief Antwerpen, archief van de stad Antwerpen/Stadsbestuur, Charters en autografen, CH#59.

⁴⁰ Zie de collectie zegelstempels in het Noord-Brabants Museum van Gerard 1399, Marcelis 1447, Engelbert 1480, Hendrik 1486.

⁴¹ BHIC, ILVB, inv. nr. 146.3, f. 42v, 71r en 84v.

lijfrente voor het laatst uit in 1320/1321.⁴² Combinatie met de vermelding in het obituarium van de Sint-Jan maakt het aannemelijk dat hij enkele weken later, op of rond 26 juni 1321, overleed.⁴³

In ieder geval was Gerard aan de adel gelieerd via zijn huwelijk met Theoderica van Benthem. De vermelding van het geslacht Van Benthem in de Bossche omgeving voert ons naar het rivierengebied waar toen diverse personen uit dit geslacht leefden. Daarnaast komen ze voor in de reeks van heren van Heeswijk. Voor 17 september 1284 was Walraven van Benthem in het huwelijk getreden met Agnes van Heeswijk, erfdochter van ridder Dirk van Heeswijk.⁴⁴ Hun dochter Johanna trouwde met Lodewijk II, heer van Helmond en Keersbergen, waardoor het geslacht Van Benthem verbonden werd met de Berlaar-tak van de familie Berthout. Een Theoderica van Benthem kunnen we in deze families echter niet plaatsen.

We moeten er rekening houden dat de naam Benthem verkeerd overgeschreven is. De kopiist van de ons ter beschikking staande tekst was vermoedelijk Peter van Os, secretaris van 's-Hertogenbosch en lid van de broederschap. In zijn kroniek schreef hij Wouter van Berchem als Wouter van Berthem.⁴⁵ De letter c en t zijn in die tijd vaak nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Met een wisseling van n en r kunnen we in plaats van Benthem Berchem lezen. We kennen een priester van het bisdom Luik, Johannes de Uden alias de Berchem, die in 1364 in de Sint-Jan als getuige optrad.⁴⁶ Dit lost de identificatie overigens niet op. Een adellijke Theoderica de Berchem brengt ons niet verder, hoewel verbinding met het familie Van Berchem, leenmannen van de Berthouts, een aantrekkelijke gedachte is. Een andere lezing zou Berthem zijn. Theoderica was blijkaar in 's-Hertogenbosch geen bekende. In twee akten waarin haar naam vermeld hoorde te worden, zijn hiervoor in de plaats twee punten gezet.⁴⁷ In andere Bossche bronnen, zoals het obituarium van de Sint-Jan, vonden we haar naam niet terug.

De oudste verwijzing naar Gerard bij de broederschap vinden we in de rekening van 1329/1330. Het gaat daarbij om een bedrag van 16 schelling aan inkomsten: 'Item van Wouter van Bladel XVI s. ende dese nam ic [=een van de proosten] bi sinen wille [=van Wouter van Bladel] van den L lib. die wij onder hebben van Gherarde van Uden'.⁴⁸ Blijkbaar had Wouter van Bladel, vermoedelijk schepen van 's-Hertogenbosch tussen 1322 en 1333, zeggenschap over een bedrag van 50 pond, afkomstig van Gerard van Uden, dat de proosten van de broederschap onder zich hadden. Het lijkt geen bezit, eerder een soort bewaargeving. Was hij zijn executeur-testamentair? Dit grote bedrag komt in de rekeningen van de broederschap verder niet voor. Dit fonds staat los van de stichting van het altaar en van de broederschap. Dat er een relatie bestaan heeft tussen Wouter en Gerard zien we in een akte uit 1329. Toen verkocht Wouter al zijn goederen in Casteren onder Bladel, die voorheen van Gerard van Uden waren, aan het klooster Postel.⁴⁹

Een halve eeuw later, in 1383 komen we 50 pond in relatie tot Gerard van Uden in een andere context tegen. Een Gerard van Uden maakte toen aanspraak op een erfrente van 50 pond. Deze rente was ontstaan in 1316 toen een jarenlange strijd over de erfopvolging van Herpen beslecht werd.⁵⁰ Na de dood van Albert II, heer van Herpen, in 1297 eisten zijn drie kinderen de heerlijkheid op: Rutger II, Albert III en hun zuster Maria. De heerlijkheid kon ook in vrouwelijke lijn vererven en wellicht was Maria de oudste van de drie. Zowel Rutger II (in 1301, 1303 en 1313) als Albert III (in 1302 en 1308) vinden we vermeld als heer van Herpen. De exacte toedracht blijft duister wegens de weinige documenten die resteren. In 1316 eindigde de ruzie door een overeenkomst tussen Rutger en Maria. Vastgelegd werd dat de heerlijkheid zou vererven aan de kinderen van het langstlevende kind van Albert II. Maria mocht de goederen houden die ze al eerder had ontvangen. Rutger gaf haar daarbij een erfrente van 100 pond toernooise groten uit de tienden van Herpen. Bovendien lag er een uitspraak van de heren Willem van Millen en Rogier van Leefdaal. Zij hadden in dit geschil bepaald dat Rutger een erfrente van 50 pond moest betalen aan Maria. Hier komt Maria's echtgenote Dirk van Haren in beeld, die namens zijn vrouw gerechtelijk optrad en wellicht geprobeerd had de heerlijkheid zijn eigen

⁴² Stadsarchief Mechelen, Oud Archief, B Rekeningen, serie I nr. 7, f. 73r.

⁴³ Op 1 juli 1327 was hij zeker overleden: Van Dijck, *Van vroomheid naar vriendschap*, 768; SAH, Tafel van de Heilige Geest, nr. 163.

⁴⁴ ONB I nr. 401 p. 503-504 d.d. 1284 september 17.

⁴⁵ Van Os, *Kroniek*, 57.

⁴⁶ <http://www.heemkundekringgemert.nl/9-bronnen/1833-1364-juli-11-doza-2152> (geraadpleegd 8-5-2018).

⁴⁷ ONB I nr. 559 p. 673-674 d.d. 1297 augustus 25 en nr. 560 p. 674 d.d. 1297 augustus 25.

⁴⁸ BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 2r.

⁴⁹ BHIC, 2114 Abdij van Postel, Casteren 6. Wouter overleed tussen 1332 en 1335: AAB, inv. nr. IIIA4.

⁵⁰ SAH, Archief Groot Ziekengasthuis, inv. nr. 3649.

familie binnen te loodsen.⁵¹ Het is verleidelijk deze 50 lb in het bezit van altaarstichter Gerard gesteld te zien om hem te kunnen verbinden met het huis van Herpen-Uden. Die constructie snijdt echter geen hout. Deze rente is namelijk weliswaar aan een zekere Gerard van Uden gekomen via een zoon van Dirk van Haren, ook Dirk geheten, maar dit gebeurde door verkoop, niet door vererving.⁵²

Stichter van de broederschap?

We menen hiermee de altaarstichter van de broederschap afdoende geïdentificeerd te hebben. Zijn vrouw Theoderica treffen we zowel in het Luikse leenregister als bij de altaarstichting aan. Gerards functies en bezittingen in Mechelen en Lier, zijn schoutambt van Antwerpen, zijn hertogelijke leen dat van de heer van Mechelen komt, en zijn schepenfunctie op latere leeftijd met de uitvoering van zijn zegel zijn duidelijke aanwijzingen dat het hier om dezelfde persoon gaat. Hij had zich opgewerkt tot een vooraanstaande man die door zijn werk in relatie stond met belangrijke heren in het hertogdom Brabant, de heerlijkheid Mechelen en het prinsbisdom Luik. Zijn huwelijk met een adellijke dame paste bij zijn prestige en bekroonde zijn sociale mobiliteit.

Onopgelost blijft of, en zo ja, hoe hij betrokken was bij de stichting van de broederschap zelf. Hij was clericus en beschikte over voldoende financiële middelen in combinatie met een dito netwerk. Zijn bekommernis om de uitvoering van de bepalingen omtrent de missen en de vespers tonen zijn grote sympathie aan. Mogelijk importeerde hij het idee van een klerkenbroederschap ter verering van Maria zelf vanuit het zuidelijke deel van Brabant waar hij jaren achtereen actief was en waar dergelijke broedersschappen in de parochies gemeengoed waren; temeer omdat in het noordelijke deel van het hertogdom geen duidelijke sporen overgeleverd zijn van dit fenomeen.

Maar er zijn ook redenen om te veronderstellen dat de broederschap zonder zijn directe bemoeienis ontstaan is. Waarom immers wachtte hij zo lang met de stichting van het altaar? Dit had hij toch al in 1318 kunnen doen. Waarom moest hij voor de altaarstichting twee eerder toegezegde schenkingen herroepen? Had hij niet meer financiële middelen? De trage aanloop waarmee de broederschap van start ging, duidt niet op een overvloedige stichtingskas.

Misschien moeten we de oplossing in een andere hoek zoeken. De pastoor van de Sint-Jan werd sinds 1270 ter benoeming voorgedragen door de dominicanessen van Oudergem. Ze hadden dit recht gekregen van de hertog van Brabant die erg positief stond tegen deze jonge bedelorde. Vanaf 1295 konden ze hun kandidaat bovendien opnemen in de orde.⁵³ De altaren in de Sint-Jan werden vermoedelijk bediend door priesters die daarvoor uitgekozen waren door de pastoor. Hij stuurde tevens de parochieschool aan waar de toekomstige clerici gevormd werden. De pastoor was daarmee een invloedrijke speler binnen de Bossche clerus. Tot die Bossche clerus hoorde ook de pastoor van de zelfstandige parochie van het begijnhof – van aanvang af begunstigd door de dominicanen – en de andere aan de begijnenkerk verbonden geestelijken.⁵⁴ Ook deze pastoor werd voorgedragen door de dominicanessen. De dominicaanse invloed kreeg ten slotte lijfelijke vorm door de stichting van een dominicanenklooster kort voor 1300 aan de voet van de Sint-Jan.⁵⁵

De Mariale devotie was binnen de orde van de dominicanen vanaf het begin sterk aanwezig. Veel kloosters stichtten eigen broedersschappen binnen de kloosterkerk. De preken voor de broeders en zusters vormden een nieuw soort apostolaat.⁵⁶ De moeder Gods werd als bijzondere beschermvrouwe van de orde gezien. In de professieformule van de dominicanen werd de belofte van gehoorzaamheid aan God meteen gevolgd door gehoorzaamheid aan Maria.⁵⁷ In het voorwoord van de stichtingsakte van de Bossche broederschap vinden we deze vereiste gehoorzaamheid aan God en Maria letterlijk terug. Maria wordt als middelares tussen God en de mens aangeduid, zoals de clerus een voorbeeld- en bemiddelingsfunctie inneemt voor de leken. Niet toevallig werd de kapel gebouwd ter ere van God en

⁵¹ Thelen en Toorians, *Boekel Bijzonder*, 66-72. Hun conclusie op p. 68 n. 121 dat Dirk zijn naam te danken heeft aan Haren bij Oss is twijfelachtig, omdat andere bronnen nadrukkelijk spreken over Nederharen: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 131 D 26, deel 1, f. 343r-343v, d.d. 1328 april 4 (cartularium van Peter van Os); SAH, OSA, inv. nr. 2619, d.d. 1328 maart 26. Albert II van Herpen had nóg een dochter: Johanna, gehuwd met heer Jan van Meerwijk. Samen met haar ouders en haar broer Albert III werd ze gememoreerd in de Sint-Jan: SAH, obituarium Sint-Jan, p. 310.

⁵² SAH, ORA, inv. nr. 1192, f. 217v-218r.

⁵³ Sanders, 'Kapittel van Sint-Jan', 92.

⁵⁴ Deze parochie kon mede tot stand komen door bemiddeling van de predikheren van Leuven: Sanders, 'Kapittel van Sint-Jan', 91-92.

⁵⁵ Sanders, 'Verkloosterling', 80.

⁵⁶ Meersseman, 'Étude sur les anciennes confréries', 21, 27 en 68.

⁵⁷ Wiseman, 'Devotion to Mary', 249-250.

Maria. De woensdag was de belangrijkste dag in de vieringen van de Bossche broeders. Ook bij de broederschappen van de predikheren was deze weekdag in de regel voor Maria gereserveerd.⁵⁸ De nadrukkelijke dominicaanse aanwezigheid in en rond de Sint-Jan zal de stichting van de Mariabroederschap op zijn minst beïnvloed, mogelijk begunstigd en wellicht zelfs geïnitieerd hebben.

In dit licht is het opvallend dat de altaarstichting beoorkond wordt door drie personen. Normaal gesproken zou de pastoor in wiens kerk het altaar gevestigd werd, voldoende zijn.⁵⁹ Dat de pastoor van het begijnhof en een vooraanstaand lid van de burgerij mee oorkonden, kan wel eens te maken hebben met de bepalingen betreffende de broederschap. Gezien het verloop van de tekst lijkt het niet dat ze als aangewezen executeurs-testamenteair handelden. Het is heel goed denkbaar dat deze drie personen aan de wieg van de broederschap gestaan hebben en dat het wachten was op een geldschieder om hun idee te kunnen uitvoeren. Die diende zich aan in de persoon van Gerard van Uden.

De kapelaan

De functie van kapelaan was daardoor verbonden aan het altaar, niet aan de broederschap. Bij het tenietgaan van de broederschap zouden de functie en het altaar blijven bestaan. De broeders hadden dan ook juridisch gezien geen invloed op de persoon die aan het altaar benoemd zou worden. De benoemingswijze was niet vastgelegd bij de stichting van het altaar. In de regel konden directe verwanten van de stichter zich het recht voorbehouden de kapelaan voor te dragen aan de kerkelijke autoriteiten. Nu dit niet geregeld was, ligt het voor de hand dat de pastoor dit presentatierecht toekwam. De broederschap kon de hulpkrachten van de kapelaan, zoals de diaken, die het evangelie, en de subdiaken, die het epistel zong, wél zelf inhuren.⁶⁰

De taken van de kapelaan waren volgens de stichtingsakte het verrichten van de volgende vesper- en misvieringen: wekelijks op dinsdag, respectievelijk woensdag; op de feesten van Maria Hemelvaart (15 augustus), Geboorte (8 september), Zuivering (2 februari) en Boodschap (25 maart), met daarbij de metten en tweede vespers op de feestdag zelf; woensdag na Pinksteren de vespers en donderdag na Pinksteren mis van de Heilige Geest; vespers en mis op het feest van Maria Magdalena (22 juni); op de feesten van Sint-Jan de evangelist, patroon van de kerk; en op het octaaf van Allerheiligen de vigilie en de volgende ochtend de mis voor de overledenen van de broederschap. Voor het werk van de kapelaan op deze dagen hoefden de broeders niets te betalen. Daarom vinden we er weinig gegevens over in de rekeningen.

De oudste rekeningen van de broederschap laten een betaling in wijn zien voor de geestelijken in de broederschapskapel op enkele belangrijke feesten.⁶¹ Op basis van deze uitgaven lijkt heer Jan Sceijvel hier de priester te zijn die toen het Maria-altaar bediende. De broederschap huurde daarnaast op eigen kosten priesters in om de feestvreugde te verhogen. Uit de oudste periode kennen we alleen deze Jan als kapelaan. Tot 1341 komt hij als zodanig voor in rekeningen van de broederschap. Hij overleed in 1351 of 1352.⁶² De kapelaan kreeg vanuit de broederschap alleen voor extra werk betaald, zoals voor uitvaartmissen, het aanmanen van leden en het aflezen van de namen van de overledenen.⁶³

De eerste leden

De vroegste vermelding van een bestaande broederschap vinden we pas op 15 december 1327, dus ruimschoots na de dood van Gerard van Uden. De begijn Elizabeth van Zonne schonk op die dag een erfcijs aan Dirk Specijer (Apothecarius), proost van de broederschap. Een tweede proost staat niet

⁵⁸ Meersseman, 'Étude sur les anciennes confréries', 25.

⁵⁹ Willem was er pas korte tijd pastoor. Zijn voorganger Walter was in 1315 nog in functie: Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom*, IV, 307.

⁶⁰ De meeste broederschappen hadden geen eigen kapelaan: Trio, *Volksreligie als spiegel*, 146.

⁶¹ BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 3r.

⁶² BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 8r en 21v.

⁶³ In 1347/1348 werd een zekere Henricus kapelaan genoemd: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 16v. Hij lijkt hier kapelaan van de broederschap te zijn die voor het aanmanen van leden met betalingsachterstand betaald krijgt. Is dit Henricus de Nova Domo (van de Nuwenhuijs), die in de zestiende eeuw 'deken' genoemd werd en gestorven zou zijn in 1378: BHIC, ILVB, inv. nr. 2, f. 8r? In de eerste helft van 1360 kreeg hij als priester door de broederschap betaald maar blijkt niet als kapelaan: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 32v. In 1351/52 heette heer Willem kapelaan en liet hij aanmaningen uitgaan namens de broederschap: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 22r.

vermeld.⁶⁴ Hij was jaren achtereen proost, tot aan zijn dood in 1351. In 1329/1330 vervulde hij deze functie samen met Henrik Stempel, van wie aangetekend staat dat hij toen klerk was. In latere jaren regeerde hij vaak samen met de priester Gerard Graet. Dirk en Gerard moeten belangrijke steunpilaren geweest zijn voor de jonge broederschap. Een van de twee proosten uit de eerste halve eeuw van het bestaan van de broederschap was, voor zover we ze kennen, vrijwel altijd priester.⁶⁵

Voor de klerikale waardigheid was enkel de kruinschering vereist. Kinderen van zeven jaar konden al de tonsuur krijgen. Een wijding was niet noodzakelijk. De klerikale dominantie in de broederschap was sterk. Dat liep parallel aan de bovenlaag van de Bossche bevolking. Aantoonbaar sinds de jaren veertig van de veertiende eeuw werden echter ook vrouwen als lid vermeld. Mogelijk werden ze al eerder toegelaten: de oudste rekeningen zijn erg lacuneus. Vaak zullen het vrouwen van clerici geweest zijn, maar ook alleenstaande dames kregen het lidmaatschap. Dit kan duiden op een versoepeling van de regels door druk van buitenaf⁶⁶, maar ook de stelling van het exclusieve karakter van het lidmaatschap voor clerici ontcrachten. Als ook andere vrouwen dan echtgenoten van clerici lid mochten worden, dan is het nog eerder denkbaar dat ook mannelijke niet-clerici het lidmaatschap konden verwerven. Deze gang van zaken komt bovendien overeen met die van de andere Mariabroedersschappen in het bisdom Luik: gedomineerd door clerici maar niet gesloten voor niet-clerici.

Drie oude fundaties aan het broederschapsaltaar

Het zogenaamde handschrift Kievits, daterend uit circa 1600, bevat een overzicht van de fundaties in de Sint-Jan in 1366 en hun bedienaren, voor zover Kievits die kon reconstrueren en die als basis dienden voor een kanonikaat. Een fundatie betekent hier een stichting aan een altaar met inkomsten voor een priester waartegenover religieuze verplichten staan. Kievits verdeelde de fundaties in twee delen, bezien vanuit de hoofdingang van de kerk onder de toren. Hij behandelde de twee reeksen afwisselend: de fundaties aan de rechterzijde en die aan de linkerzijde.

Aan het altaar in de Mariakapel blijken in 1366 drie fundaties verbonden te zijn. Ze staan daarom bij Kievits in de volgorde 6, 8 en 10: '*sinistri lateris*', dus aan de linkerzijde, de noordzijde van de kerk, parallel aan de Hinthamerstraat. Hij noemde het altaar '*Beate Marie superioris*', het bovenste, tweede Maria-altaar, om een onderscheid te maken met het oudere Maria-altaar in de kapel, meteen links van de toren. De volgorde die hij in zijn opsomming aanhield lijkt ook de volgorde in ouderdom van de drie stichtingen. De eerste fundatie zal daarom slaan op de stichting van het broederschapsaltaar zelf.⁶⁷ In 1366 bezette volgens Kievits Joannes de Tula dit beneficie.

Al vóór 1366 waren er twee andere beneficiëes aan dit altaar gesticht, de eerste en de tweede stichting geheten, maar in feite, na het beneficie van het altaar, het tweede en het derde beneficie. We kennen de stichtingsakten van beneficie 2 en 3 niet en weten daarom niet welke tegenprestatie de priesters voor dit bezit moesten verrichten. Ze hadden geen band met de broederschap. Sommigen bezitters waren echter wel lid.⁶⁸

2 Veranderingen in de Sint-Jan

Het kapittel

De Sint-Jan ontwikkelde zich in de veertiende eeuw tot een parochiekerk met een groot aantal altaren. De pastoor van Orthen, de moederparochie, bleef tevens pastoor van de dochterparochie 's-Hertogenbosch. In 1366 werd een element toegevoegd aan deze structuur. Pastoor Adam die Lu verzocht aan de bisschop van Luik de Bossche parochiekerk te verheffen tot kapittelkerk. Naast het bisschoppelijk kapittel in Luik, dat direct invloed uitoefende op de bisschopskeuze, waren in grote

⁶⁴ BHIC, ILVB, inv. nr. 19, f. 33r. Hij werd clericus genoemd in 1336: Van de Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 70.1 d.d. 1336 april 24. In 1335 woonde hij op de hoek van de markt naast de Gevangenpoort: AAB, inv. nr. IIIA4.

⁶⁵ Van Dijck, *Bossche optimaten*, 28-38.

⁶⁶ Van Dijck, *Bossche optimaten*, 36-38.

⁶⁷ AAB, handschriften, nr. 97, f. 9r.

⁶⁸ Als eerste bezitter van beneficie 2 kennen we Henrick van Best. Voor zijn eerste mis betaalde hij als lid van de broederschap in 1351/1352: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 22r. Omstreeks 1362 was hij al als priester aan de Sint-Jan verbonden: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1, nr. 54, dus dit beneficie zal van dat jaar of eerder dateren. Laurentius van Gourle of Goerle is de eerst bekende bezitter van beneficie 3.

parochiekerken zogenaamde secundaire of collegiale kapittels gevestigd. Een dergelijk college geestelijken zette door gebed en zang tijdens het vieren van de getijden en de mis de eredienst luister bij. De getijden (de canonieke uren) waren over de nacht en de dag verdeeld: metten, lauden, priem, terts, noon, vespers en de completen. Bij de stichting van zo'n kapittel werd voorzien in financiële middelen om de leden, de kanunniken, van een inkomen, een prebende, te voorzien. Een deken had de leiding over een dergelijk college.

In 1366 gaf de bisschop zijn goedkeuring. De dertig kapelannen die toen in de kerk een beneficie bezaten, allen priester, werden toen kanunnik. Uit het voorbeeld van het Maria-altaar is duidelijk dat het aantal altaren toen minder dan dertig bedroeg. De gelden die ze uit hun beneficie trokken behielden ze vooralsnog, maar werden na hun dood door hun opvolgers in de gemeenschappelijke kas gestort. Daaruit werden de nieuwe kanunniken gelijkelijk betaald.

Deze reorganisatie is nogal wisselend geïnterpreteerd. De kerkhistorici Coppens en Schutjes spraken enkel over het recht van het kapittel zelf een deken te kiezen en andere kapitulare ambten te vergeven. Hun navolger Frenken was van mening dat vanaf 1366 de pastoorsjurisdictie over Orthen en 's-Hertogenbosch in handen van het kapittel kwam, dat een '*persona personatus*' benoemde en de pastoorsdienst in de Sint-Jan liet waarnemen door een rector en in de kerk van Orthen door een vicaris. De bouwhistoricus Peters meende dat de prebenden door de hertog en de paus vergeven werden. Het kapittel had volgens hem het recht de kapitulare ambten (*cantor, scholaster, custos*) te begeben en zijn eigen deken te kiezen, terwijl de benoeming van de pastoor van Orthen/'s-Hertogenbosch aan het kapittel toekwam.⁶⁹ Ook ik vermoedde dat de hertog al bij de vorming van het kapittel een rol gespeeld heeft. Deze mogelijkheid blijft weliswaar aanwezig, maar hij kreeg toen nog niet het recht rechtstreeks prebenden te vergeven. Zijn invloed in het kapittel verliep aanvankelijk via een omweg.⁷⁰

De stichting van het altaar van de broederschap is de vroegste mij bekende altaarstichting in de Sint-Jan, waarvan de stichtingstekst overgebleven is en de enige die dateert van voor de stichting van het kapittel. Het is opvallend dat in de stichtingsakte het presentatierecht voor de kapelaan niet geregeld werd. De enige verklaring die ik ervoor kan geven is dat de pastoor van Orthen/'s-Hertogenbosch dit ambtshalve toekwam en het daarom niet apart vermeld hoefde te worden. Als dit ook met de andere kapelanieën in de Sint-Jan het geval was, heeft dit tot gevolg dat in 1366 bij de vorming van het kapittel op verzoek van de pastoor en kapelannen het presentatierecht van de tot kanunniken verheven kapelannen bij de pastoor kon blijven en niet toekwam aan de hertog of het kapittel. De zusters van Oudergem behielden het patronaatsrecht van de pastoor. Daarom hoefden er geen afspraken gemaakt te worden met andere rechthebbenden.

Hiervan uitgaande kunnen we deze rechten in de stichtingsakte ook daadwerkelijk terugvinden na de passage waarin de voordracht van de deken door de kanunniken geregeld wordt. De pastoor ging er dus niet op achteruit. Deken en kapittel dienden de aan hen gepresenteerde kandidaten te accepteren. De kanunniken mochten hun eigen deken kiezen, nadat de toenmalige pastoor Adam die Lu, die door de bisschop als eerste deken aangewezen werd, zou overlijden. Daarna kon de priorin van Oudergem een nieuwe kandidaat voor de pastoorsfunctie voordragen aan de aartsdiaken. Ook haar rechten bleven gelijk. De nieuwe deken moest, zoals elders in het bisdom, bevestigd worden door de bisschop. Deken, kanunniken en de choralen, die het kapittel zelf mocht aanstellen, waren exempt van het bisschoppelijke gezag. Vier kapelannen moesten krachtens hun beneficie weekmissen vieren. Die verplichting bleef in stand, ook al werden ze kanunnik. Die bepaling blijkt later voor de broederschap van belang.

Functionarissen die de kanunniken verder ten dienste stonden, waren twee weekpriesters (*hebdomadarii*) voor begeleiding van de koordiensten (te kiezen uit de kanunniken of in te huren), een roededrager (*claustralius, bastionarius*, later ook *virgifer* geheten), een koster (*custos*) en een schoolmeester. Roededrager en koster lijken nog niet onder het kapittel te horen. Het presentatierecht van de schoolmeester (*rector scholarum*) bleef zeker in handen van de pastoor.⁷¹ Als ondersteuning bij de zang had het kapittel choralen in dienst die rechtstreeks onder het kapittel ressorteerden. De

⁶⁹ Coppens, *Nieuwe beschrijving*, II, 81; Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom*, IV, 219; Frenken, 'Aanvullingen', 67; Peters, *De Sint Janskathedraal*, 3.

⁷⁰ Sanders, 'Kapittel van Sint-Jan', 85-86.

⁷¹ In 1398 werd het recht van presentatie van de scholaster door de pastoor uitdrukkelijk genoemd: BHIC, MA, inv. nr. 19, regist 30. De scholasterij was een beneficie waarvan de inkomsten in 1423 toegevoegd werden aan het kapittel. Het werd toen omgezet in een officie: BHIC, MA, inv. nr. 20. De meeste scholasters waren niet tegelijkertijd kanunnik (in tegenstelling tot Nauwelaerts, *Latijnse School*, 13-14). De cantorij werd pas gesticht in 1425: BHIC, MA, inv. nr. 23.

meezingende scholieren stonden onder gezag van de schoolmeester, die door het kapittel bestraft kon worden bij verwaarlozing van deze taak.⁷²

Of de broederschap die toen al bijna een halve eeuw oud was, van invloed geweest is op de stichting, is niet bewijsbaar. We kunnen de namen van de dertig kapelannen die in 1366 kanunnik werden, vergelijken met de ledenlijsten van de broederschap. Daarbij moeten we in aanmerking nemen dat het archief van de broeders voor 1366 vele leemten kent. Afgezien daarvan blijkt dat ongeveer tien van hen lid waren van de broederschap, te beginnen met Johannes de Tula, de kapelaan van de broeders op dat moment. Vier kanunniken waren tussen 1332 en 1365 een of meer jaren proost geweest. Gerard Graet bekleedde dit ambt tussen 1341 en 1365 zelfs tien jaar lang en kan met recht een van de grondleggers van de broederschap genoemd worden. Hij was dus proost ten tijde van de voorbereidingen voor de kapittelstatus. In het jaar na de stichting van het kapittel werd kanunnik Gerard Groy proost.⁷³ De persoonlijke banden tot op bestuurlijk niveau waren in die tijd zeer hecht.

De kapelaan van de broeders als kanunnik

De drie kapelannen van het Maria-altaar in de broederschapskapel waren daardoor sinds 1366 kanunnik. Voortaan werden de vieringen aan het altaar door of namens deze kanunniken verricht, ook de vieringen van de kanunnik van beneficie 1, die van de altaarstichting uit 1321. Het stichtingskapitaal van het altaar werd, evenals dat van de twee andere beneficia, na de dood van de toen dienstdoende kapelaan/kanunnik toegevoegd aan de gemeenschappelijke kapittelkas en bleef daarmee los staan van de gelden van de broederschap. Bij het vertrek of overlijden van de kanunnik/kapelaan van de broederschap had de pastoor het recht zijn opvolger te voor te dragen. Voor de broederschap veranderde er dus feitelijk niets.

Johannes de Tula (of Tulla) behoorde als eerste priester aan het Maria-altaar van de broederschap tot de groep kanunniken die in 1366 aantrad.⁷⁴ Hij was lid van de broederschap, in ieder geval in 1330/1331. Hij overleed snel na zijn verheffing tot kanunnik: zijn beste overkleed ging als doodschuld al in 1367 of 1368 naar de broederschap.⁷⁵ In de jaren die volgden nam, zo kunnen we verwachten, de kanunnik van beneficie 1 aan het Maria-altaar altijd de afgesproken diensten voor zijn rekening of liet ze in zijn naam uitvoeren.

Kievits noemde als kanunniken, verbonden aan beneficie 1 van het Maria-altaar, achtereenvolgens Jan Waerloes, Jan Batensoen, Bartholomeus de Schel, Everard Straele en Dirk Rover. Geen van deze personen komen we echter als kapelaan van de broederschap tegen, niet eens als lid, hoewel die combinatie niet vereist was. In 1398/1399 was heer Willem van Vucht de kapelaan van de broeders. Hij bezat toen als kanunnik de prebende van het altaar van de Heilige Matthias.⁷⁶ De kapelannen die hem opvolgden waren eveneens kanunnik van de Sint-Jan en lid van de broederschap. Ook zij ontleenden als kanunnik hun beneficie aan andere altaren.⁷⁷

De kapelaan was ieder jaar aanwezig bij de inmiddels tot vier gestegen algemene herdenkingsvieringen voor de overleden broeders en zusters. Hij zong tegen betaling de mis en las het dodenboek voor. Op hoogtijdagen, zoals de wijdingsdag van de stad, het feest van Maria Visitatie (2 juli) en Maria's moeder Sint-Anna (26 juli), zong hij in de regel de mis, maar lang niet altijd. Ook hiervoor werd hij apart betaald door de broeders, meestal in wijn. Vermoedelijk voerde hij de statutair verplichte diensten aan het Maria-altaar uit of liet hij ze uitvoeren, ook al was hij niet verbonden aan beneficie 1 van het Maria-altaar. We horen daarover geen wanklanken. De kanunniken van de twee andere oude beneficia hadden in die tijd soms een relatie met de broederschap.⁷⁸

⁷² Miraeus-Foppens, *Opera Diplomatica*, 1356-1358.

⁷³ Van de kapelannen/kanunniken waren vooral de volgende personen erg actief in de broederschap: Gerard Top, proost in 1332, Gerard Graet, proost tussen 1341 en 1365, Arnoldus Wesel, proost in 1361, Gerard Groy, proost in 1367: Van Dijk, *Van vroomheid naar vriendschap*, op deze lemmata.

⁷⁴ AAB, handschriften, nr. 97, f. 1v-2r.

⁷⁵ BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 2v en f. 50v. Hij was verwant aan ridder Willem van den Bossche en bewoonde een huis van hem in de stad. Hij was in 1344 tevens investiet van Wanssum: AAB, IIIA4. Er zijn in 's-Hertogenbosch in de veertiende eeuw minstens drie priesters met die naam hetgeen identificatie complex maakt, zoals te zien is bij Van Dijk, *Van vroomheid naar vriendschap*, 763.

⁷⁶ BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 160v; AAB, handschriften, nr. 97, f. 6v.

⁷⁷ Jan van Mierde, Jordaan van Arkel, Jan Pauweter, Willem van Dijk: BHIC, ILVB, inv. nr. 2, f. 8r-fv en inv. nr. 4 (*Obitus fratrum*), f. 6r-6v. In de rekeningen van de broederschap werden van hen alleen Jan Pauweter (vanaf 1419/1420, altaar van Sint-Elizabeth) en Willem van Dijk (vanaf 1434/35, altaar van Sint-Michael en Appollonia) genoemd.

⁷⁸ Heer Henrick van Best, bezitter van beneficie 2, werd in 1366 kanunnik. Hij overleed op 6 aug. 1395 en werd begraven voor de kapel van 'Onze Oude Vrouw' (de broederschapskapel). Hij schonk middelen om het grote feest voor de patroonheilige van de Sint-Jan (Sint-Jan voor

Processies, buitenleden en de nieuwe Maria

Na de stichting van het kapittel volgden enkele andere vernieuwingen elkaar in kort tempo op. Op de eerste plaats ontstond het gebruik van de grote stadsprocessie op kermisdag. Bovendien ging de broederschap haar leden op een andere wijze aan zich binden. En dan is er nog de verering van een nieuw Mariabeeld in de Sint-Jan, dat tot op de dag van vandaag een plek heeft in de kerk.

Al in de stichtingsakte van het kapittel van 1366 is sprake van processies. Het is niet duidelijk of deze binnen of buiten de kerk gehouden werden. Voor het eerst in 1367 werd een processie vanuit de kerk naar de markt gehouden waaraan de broederschap deelnam. De versierde Maria van de broederschap werd daarin megedragen, samen met drie speciaal daarvoor gemaakte afbeeldingen van de drie Maria's (de Maagd Maria, Maria Magdalena en Maria Salomé?).⁷⁹ Dat ook het kapittel hierin een groot aandeel gehad zal hebben is meer dan waarschijnlijk en mogelijk vormde de stichting ervan zelfs de aanleiding tot een dergelijk openbaar vertoon. De processie trok op de kermisdag, de wijdingsdag van de stad, te weten de zondag na Sint-Jan Baptist (24 juni).⁸⁰ De processie ging blijkbaar vooral uit van de stad die hieraan dan ook financieel bijdroeg. Via deze processie konden kapittel en broederschap voortaan in vol ornaat naar buiten treden: de kanunniken, onder wie de kapelaan van de broederschap, in hun nieuwe *almutia* (kanunnikenmantels), de proosten van de broederschap en hun gevolg in hun nieuwe kaproenen (kapmantels).⁸¹

Kort hierop veranderde de broederschap ingrijpend van samenstelling. Konden tot dusverre naast clerici ook vrouwen en mogelijk ook andere leken toetreden, sinds 1371 werden enkel nog clerici als gezworen leden aanvaard en konden niet-clerici zich als buitenlid inschrijven. Deze laatsten hoefden geen eed af te leggen, waren niet gehouden aan de statuten, maar genoten toch de geestelijke privileges.⁸² Hiermee volgden de broeders het voorbeeld van de dertig kapelanen. Zoals die vanaf 1366 als kapittel voortaan een gesloten geheel vormden van dertig kanunniken, zo groeide het aantal gezworen broeders niet meer onbeperkt. Een enorme aanwas van buitenleden, van binnen én van buiten de stad, was het gevolg.

In 1380 ontstond los van de broederschap een devotie tot een wonderdadig Mariabeeld in de Sint-Jan, de nieuwe Maria geheten. In zeer korte tijd werden er vele wonderen met officiële getuigenverklaringen genoteerd. Het waren vooral de kanunniken die daarbij als getuigen optraden en die hun kerk daarmee meer aanzien en bekendheid gaven. Van een concurrentie met de oude Maria was geen sprake, omdat deze nooit als wonderbeeld zoveel pelgrims aangetrokken had.⁸³ Pas veel later blijkt bij de broeders ongenoegen over het feit dat de toenmalige rooms-koningin Bianca Maria Sforza, tweede vrouw van rooms-koning Maximiliaan, rond Pasen 1496 'den edelen messire Robberto' naar de Sint-Jan stuurde om namens haar een zeer kostbare gulden tabberd af te leveren voor het mirakelbeeld. De broeders wisten er haar echter toe te bewegen in tweede instantie een deel ervan voor hún Maria te bestemmen. De broederschap liet korte tijd later de wapens van de rooms-koningin en de rooms-koning op de mantel van hun 'oude' Maria naaien.⁸⁴

de Latijnse Poort, 6 mei) luister bij te zetten: AAB, handschriften, nr. 97, f. 1v en 5v. Zijn lidmaatschap van de broederschap blijkt uit de betaling van zijn doodschuld na zijn overlijden, genoteerd in de rekening van 1395/1396: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 145r. Van zijn opvolgers waren enkele personen lid van de broederschap: Jan van Bladel, Henrick van Delft en Peter van Eeckhout. Ook van beneficie 3 onderhielden enkele personen een relatie met de broederschap: Laurentius van Gourle, Jan van Herzel en Arnold Buc.

⁷⁹ Van Dijk, *Bossche optimaten*, 60.

⁸⁰ De kroniekschrijver Molius spreekt over de *dedicatio Buscoducensis*: Molius, *Kroniek*, 205. Het is niet het feest van de kerkwijding van de Sint-Jan (*dedicatio ecclesie*). Dat werd gevierd op zondag na Sint-Bartholomeus (24 augustus): BHIC, MA, inv. nr. 16, f. 85r; Cuperinus, *Chronieke*, 138; Mosmans, 'Dienstwerk', 269.

⁸¹ BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 42r en 45r. De bijdrage vanuit de stad aan de processie blijkt uit de uitgavepost van de broederschap in 1370 voor kaproenen, die gedragen werden bij de processie. De broederschap betaalde namelijk voor kaproenen in de processie '*ultra illud quod oppidum ad hec contulit*': BHIC, ILVB, 116, f. 49v. Ook voor het maken van beeltenissen ('aensichten') van de drie Maria's lijkt de stad de broederschap stevig gesubsidieerd te hebben: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 42v en 47r (1366 en 1367). De verplaatsing van de processie in 1514 naar de tweede zondag na Sint-Jan (is de zondag van 2 juli of de zondag na O.L. Vrouw Visitatie) werd voor de broederschap toegestaan door de bisschop van Luik: BHIC, ILVB, inv. nr. 151. De Bosschenaren als collectief hadden er eveneens toestemming voor gekregen: BHIC, 7633 Dorpsbestuur Sint-Oedenrode, inv.nr. 1077 (stuk ontbreekt).

⁸² Van Dijk, *Bossche optimaten*, 58.

⁸³ *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw*, 29.

⁸⁴ BHIC, ILVB, inv. nr. 124, f. 38v en 89r. Niet Johanna van Castilië schonk deze mantel (in tegenstelling tot Van Dijk, *Bossche optimaten*, 82, 83 en 130). Als de verdeling van de onkosten tussen de proosten en de kerkmeesters evenredig verlopen is met de verdeling van de tabberd, dan kwam twee derde deel van de tabberd aan de nieuwe Maria en een derde aan de oude. Van deze schenking door de rooms-koningin aan het mirakelbeeld gewaagde ook Zylius, *Historia miraculorum*, 332-333, die dit ten onrechte in 1482 plaatste. Bianca Maria Sforza was toen tien jaar oud. Ze werd rooms-koningin door haar huwelijk met Maximiliaan in 1494. Om de verwarring nog groter te maken

Detail van het goudbrokaten kleding dat volgens de overlevering Isabella de Katholieke, koningin van Castilië, aan het klooster Miraflores bij Burgos schonk.

3 Samenwerking tussen kapittel en broederschap

Het kapittel als pastoor van 's-Hertogenbosch

De kerkrechtelijke situatie veranderde opnieuw in de vijftiende eeuw. Nadat in 1231 of 1232 de hertog van Brabant, in wiens kerk de pastoor van Orthen en 's-Hertogenbosch zijn werk deed, zijn recht om de pastoor voor te dragen overgegeven had aan de Abdij van Berne, had hij in 1270 de dominicanessen van Oudergem bij Brussel ermee begiftigd. Zijn nazaten zorgden ervoor dat het kapittel in 1412-1413 dit pastoorsambt met alle eraan verbonden rechten en inkomsten permanent in bezit kreeg. Daarmee werd het kapittel de rechtmatige pastoor van de Sint-Jan. Enkele priesters (de plebanen) verrichtten er in de regel de aan het pastoraat verbonden werkzaamheden.⁸⁵

In de situatie van de deken van de broederschap veranderde daarmee aanvankelijk niets. Maar de benoeming van de kanunniken onderging wél een wijziging. Beurtelings benoemden voortaan het kapittel en de hertog nieuwe kanunniken. De paus behield zich bovendien, net als voorheen, te allen tijde het recht voor om (in plaats van het kapittel) vertrouwelingen op vacante kanunnikenplaatsen te zetten.

Het aantal fundaties aan het Maria-altaar zou in de loop der tijd tot enkele tientallen groeien. De vierde fundatie kon de broederschap op eigen rekening schrijven. In 1423 stichtten de proosten en de broeders twee kapelanieën op het altaar in hun kapel. Doel was de zangers van de broederschap op deze wijze van vaste inkomsten te voorzien. Voor het kapittelheren betekende dit dat deze kapelaanzangers hun stem ook voor hún vieringen konden inzetten. De broederschap presenteerde deze kapelaneën aan het kapittel; het kapittel als pastoor van de Sint-Jan stelde ze aan. Deze samenwerking

interpreteerden de bewerkers van het Bossche Mirakelboek dit voorval als een afzonderlijke schenking (*Mirakelen van Onze Lieve Vrouw*, 72). Zylus beweerde bovendien dat de mantel van de nieuwe Maria getooid was met de wapens van het koninklijke echtpaar.

⁸⁵ Sanders, 'Kapittel van Sint-Jan', 80-83 en 89-90.

verliep in de praktijk niet altijd vlekkeloos.⁸⁶ Op andere fronten schuurde het samenleven in de Sint-Jan bij tijd en wijle eveneens.

Rimpels in de samenwerking

De kanunnik die de diensten voor de broederschap officieel moest verzorgen, werd sinds 1412-1413 dus gekozen door het kapittel of de paus óf door de hertog. De broederschap had officieel nog steeds geen enkele inspraak hierin. Samen met het niet hoeven resideren kon de aanstelling van buitenstaanders als kanunnik met een dekenale taak een voedingsbodem voor spanning vormen.

Zolang het kapittel de diensten voor de broederschap maar liet uitvoeren bleef de lucht helder. De broeders hielden dit nauwlettend in het oog. Problemen begonnen rond het midden van de vijftiende eeuw. Kanunnik Willem van Dijk volgde in 1434/1435 Jan Pauweter op als kapelaan van de broederschap. Net als zijn voorganger zong hij ieder jaar de mis op de kermisdag bij de grote Mariaommegang, en de missen op Maria Visitatie en Sint-Anna. Samen met de andere dienaren van de broederschap kreeg hij jaarlijks geld voor een kovel.⁸⁷ Hij werd voor deze aanvullende diensten meestal in wijn betaald. In 1442/1443 ontstond er onenigheid tussen de broederschap en het kapittel. Alle broeders werden opgeroepen om in het predikherenklooster overleg te voeren. Omdat de diensten van Willem van Dijk hierna uitgebreid werden, vermoeden we dat de problemen ook met zijn functioneren als broederschapskapelaan te maken hadden. Kort erna schreef hij drie nieuwe obituaria voor de broederschap, in het net, in bastaardschrift (*littera hybrida*), en legde hij een nieuw cijnsboek aan. Korte tijd later stuurde het kapittel hem naar Luik om een zanger aan te werven voor broederschap én kapittel. Daarna hield hij het voor gezien. Luik was hem blijkbaar goed bevallen: hij ruilde in 1448 zijn Bossche prebende tegen een Luikse en vertrok uit de stad.⁸⁸

Kanunnik Philips van Eusel werd zijn officiële opvolger.⁸⁹ Hij is de eerste kanunnik die in 1448/1449 de titel deken van de broederschap ging voeren.⁹⁰ Aanvankelijk liep de samenwerking soepel. Op de derde vergadering in 1451/1452 aten en dronken de heren nog gemeenschappelijk ter ere van de nieuwe deken van het kapittel.⁹¹ Maar rond 1460 ging het mis. Philips zong in dat jaar nog de mis van Maria Visitatie en Sint-Anna, maar zijn nieuwe jaarlijkse kovel werd hem onthouden. Die werd voortaan gegeven aan zijn collega-kanunnik Peter Bueckentop, die sinds dat jaar de kermismis van hem overnam.⁹² De koster van de broederschap stelde een geschrift samen, waaruit de deken de collecten moest zingen tijdens de vier jaarlijkse algemene uitvaartmissen. De sfeer werd er niet beter op. De broeders belegden opnieuw een vergadering in het predikherenklooster 'om voorraet' te hebben in de zaak tegen hun deken. Ze lieten door een notaris een officieel protestdocument opstellen met afschriften van bewijsstukken. Daarmee gewapend toog meester Godevaert Hels namens de broeders naar de bisschop van Luik, waar vier advocaten een juridisch advies, een *consultatio in terminis*, afgaven. De rol van de deken in de vier algemene uitvaartdiensten werd nader omschreven. Hij moest op de vooravond en de dag zelf aanwezig zijn, de mis zingen en het dodenboek lezen.⁹³ De wekelijkse diensten zullen doorgang gevonden hebben. We horen daarover tenminste geen wanklanken.

Philips stierf op 14 januari 1465. Jacob Wortelen of Wortels trad als zijn opvolger aan. Hij liet zich in 1465 als lid inschrijven en de broeders heetten hem hartelijk welkom als hun nieuwe deken.⁹⁴ Het zal geen toeval zijn dat hij en de volgende broederschapdekens weer allen verbonden waren aan beneficie 1 van het Maria-altaar. Blijkbaar had het kapittel de oude situatie hersteld.⁹⁵ Toen Jacob echter kort daarop al te kennen gaf elders te willen gaan wonen, wilde de broederschap zekerheid over de uitvoering van de dekenale plichten. Ze hadden met zijn voorgangers al voldoende problemen

⁸⁶ Van Dijck, *Bossche optimaten*, 151-152.

⁸⁷ BHIC, ILVB, inv. nr. 118, f. 40r-v en volgende rekeningen.

⁸⁸ BHIC, ILVB, inv. nr. 118, f. 157v-160r, 201r.

⁸⁹ Hij was als kanunnik ontvangen in 1439 en bezette het tweede beneficium van het Elizabethsaltaar: AAB, handschriften, nr. 97, f. 4v.

⁹⁰ De eerste persoon die deken van de broederschap genoemd werd was Arnoldus Meelman. Dat gebeurde één keer, en wel in de rekening van 1372/1373: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 47r. Hij werd toen betaald als *decanus* (deken) voor zijn zang en orgelspel. Bedoeld moet hier zijn: diaken. Hij bezat het eerste beneficium van het altaar niet en was evenmin kanunnik. De term deken van de broederschap is hier eenmalig bij vergissing of ten onrechte gebruikt. Men sprak vooral over paap om de dienstdoende priester aan te duiden.

⁹¹ BHIC, ILVB, inv. nr. 119, f. 48v; Van Dijck, *Bossche optimaten*, 152.

⁹² BHIC, ILVB, inv. nr. 119, f. 131v-133v, 147r-v, 161r-164v. Peter bezat als kanunnik het beneficium van Sint-Cecilia op het Nicolaasaltaar: AAB, handschriften, nr. 97, f. 4v.

⁹³ BHIC, ILVB, inv. nr. 119, f. 165r, 181r-186r, 218v-221v.

⁹⁴ BHIC, ILVB, inv. nr. 119, f. 261r en 267r.

⁹⁵ In 1463 ontving Jacob Wortelen of Wortels dit beneficium: AAB, handschriften, nr. 97, f. 9r.

gehad. Op 10 februari 1466 lieten de proosten daarom notarieel vastleggen dat hij, kanunnik van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en van de Heilige Maria in Antwerpen, zijn Bossche medekanunnik Peter Bueckentop aanstelde als zijn plaatsvervanger voor de diensten die omschreven waren in de stichtingsakte van de broederschap en die hij als deken moest verzorgen.⁹⁶ Met hem hadden de broeders een bekende als kapelaan. Jacob verhuisde kort erna al naar de sinjorenstad en deed in 1468 afstand van zijn prebende in 's-Hertogenbosch. Reiner Muyskens of Muyken volgde hem op. De verhouding met hem en de volgende deken, Wessel van de Loo, verliep zonder problemen. Plaatsvervangers verrichtten vaak de diensten.⁹⁷ Rond 1490 deed zich een verandering voor. Jacob Maas, een van de plaatsvervangers van de deken, had krachtens een overeenkomst met de broeders tegen betaling het hele jaar door de vespers en missen gezongen en helpen zingen in het koor van de broeders.⁹⁸ Betaling voor deze diensten was nog niet eerder voorgekomen. De deken hoorde ze gratis te (laten) verrichten. De volgende jaren gingen deze betalingen door.

Een dwarse deken

Na de dood van deken Wessel van de Loo werd zijn prebende aan het broederschapsaltaar vergeven aan Robert Prezel. Deze had zijn plaats in het kapittel te danken aan Filips de Schone, hertog van Brabant. Op 28 maart 1506 kreeg hij zijn plaats in het koorgestoelte.⁹⁹

Robert was zanger. Hij zong de onderstem, de bas. Vanaf februari 1504 had hij een vaste positie gekregen in de zangkapel van Filips de Schone in Brussel.¹⁰⁰ Diens echtgenote Johanna, dochter van Ferdinand II, koning van Aragón, en Isabella, koningin van Castilië en Léon, werd onverwachts erfgenaam van de troon van Castilië. Na de dood van koningin Isabella op 26 november 1504 drong haar echtgenoot Ferdinand zich op als regent over Filips en nam in zijn naam Castilië in bezit. Filips verzette zich hiertegen door zichzelf en zijn echtgenote in Brussel tot koning en koningin van Castilië te laten zalven. In januari 1506 reisden ze af naar Spanje om zich in het bezit van hun koninkrijk te stellen. Zanger Robert Prezel vergezelde hen daarbij als lid van Filips' hofkapel. Onder hen was ook de zanger-componist Pierre de la Rue.

De jonge koning overleed echter eind september van dat jaar in het Noord-Spaanse Burgos. Zijn Vlaams-Bourgondische hofhouding viel uiteen. De meeste leden vertrokken weer naar de Lage Landen. Dit interesseerde zijn weduwe Johanna niet. Alleen de Grande Chapelle, het muziekgezelschap van haar man, had als muzikminnares haar volle aandacht. Ze hield die met veel kosten bijeen. De komende tijd reisde ze met haar gevolg door Spanje, samen met het lijk van haar man, dat ze met zich mee voerde vanuit zijn rustplaats in het kartuizerklooster van Miraflores. Ze wilde het volgens zijn wens in Granada ter aarde bestellen. Tijdens deze bizarre tocht omlijstte de koninklijke kapel de diensten en missen met gezang.¹⁰¹

Wegens zijn werkzaamheden in de hertogelijke muziekkapel in Spanje kon Robert misschien nog niet meteen in persoon aantreden in het Bossche kapittel. Uiterlijk begin 1508 vertrok hij uit Spanje. Daags voor Maria Visitatie, op 1 juli 1508, begon hij zijn dienst aan het Maria-altaar. Hij ('heer Robbert') kreeg toen als welkomstgeschenk geld voor zijn kovel, hoewel hij daarvoor nog geen werk verricht had, zo meldt de rekening van dat jaar. Hij verliet kort daarop de stad. De broeders hoopten dat hij bij zijn terugkeer zijn dekenale taak daadwerkelijk zou gaan oppakken.¹⁰²

⁹⁶ BHIC, ILVB, inv. nr. 119, f. 269v en inv. nr. 6.

⁹⁷ AAB, handschriften, nr. 97, f. 9r. Na Reiner kwam volgens Kievits een Henricus Marselii Colen, benoemd door de paus op 10 maart 1481, maar nog zonder te resideren overleed hij in 1482. Wessel (van der) Loo volgde op 14 oktober 1482 Reiner al op en voerde zijn functie als deken een tijdlang persoonlijk uit. Zijn plaatsvervangers in de broederschap waren Jacob Maes, Jan van Best, Jan van Boxel en Adam of Daem van Tefelen.

⁹⁸ BHIC, ILVB, inv. nr. 124, f. 201v.

⁹⁹ AAB, handschriften, nr. 97, f. 9r.

¹⁰⁰ Fiala, 'Robert Prezel'. In Brussel zong hij ook wel bij andere gezelschappen (Thelen, 'Music and Liturgy', 81-82). Duggan, 'Queen Joanna', wier conclusies overgenomen worden door Thelen, smelt ten onrechte twee verschillende personen aaneen tot één: vriendelijke mededeling van David Fiala (zie Fiala, 'Robert Prezel').

¹⁰¹ Meconi, *Pierre de la Rue*, 37-40; Ferer, *Music and Ceremony*, 31 en 37; Knighton, 'Rey Fernando', 220-221. Onder meer wegens deze tocht kreeg Johanna als bijnaam de Waanzinnige.

¹⁰² BHIC, ILVB, inv. nr. 125, f. 104v.

Het kartuizerklooster van Miraflores bij Burgos, waar Filips de Schone zijn tijdelijke rustplaats vond.

De Capilla Real in Granada, waar Filips en Johanna uiteindelijk bijgezet zijn, samen met haar ouders, los Reyes Católicos, Ferdinand en Isabella.

Hun hoop bleek ijdel. De omgeving in het Bossche zal van een beduidend lager niveau geweest zijn dan hij gewend was aan het hertogelijke hof in Brussel en Spanje. Op 21 juli 1508 was hij getuige bij het verlijden van een testament in Blois en blijkt hij kapelaan van Anna van Bretagne, koningin van Frankrijk, te zijn.¹⁰³ Kort voor Kerstmis waarschijnlijk in datzelfde jaar nam hij afstand van een overeenkomst met de broederschap. Vermoedelijk waren daarin de plichten omschreven van

¹⁰³ Fiala, 'Robert Prezel'.

de bezitter van de eerste prebende op het Maria-altaar. De werkzaamheden voor de broeders werden voortaan welswaar vanuit het kapittel verzorgd om de vriendschap tussen beide instellingen geen geweld aan te doen, maar noch hij, noch zijn opvolgers in deze prebende hebben zich er nog mee laten belasten.

De broederschap was bijzonder ontevreden over deze gang van zaken. Robert beweerde dat bij de stichting van het kapittel de diensten voor alle kapelannen vervallen waren, er niets over opgenomen was in de statuten van het kapittel en dat in plaats daarvan de canonieke uren en de hoogmis gekomen waren. De broederschap was van mening dat alle tevoren afgesproken diensten uitgevoerd moesten worden. De stichter had deze verplichting namelijk beschreven. De broederschap bezat daarover naar haar zeggen drie nooit betwiste regelingen. Bovendien was de broederschap veel ouder dan het kapittel en had daarom, zo zei ze, zelfs het recht voorschriften uit te vaardigen tegen het kapittel of een aan de kerk verbonden persoon, omdat ze een lid van die kerk was. Ze beriep zich daarbij op de verordeningen van het Concilie van Konstanz (1414-1418) en de bevestiging in januari 1418 door paus Martinus V van haar stichting bij gelegenheid van haar 100-jarig bestaan.

De broederschap mat haar volgende argument breed uit. Bij de oprichting van het kapittel werd er niet bij stil gestaan de lasten van de kapelaan van het Maria-altaar te verminderen, noch van andere kapelannen die als verplichting de hoogmis of een of twee weekmissen hadden. De hoogmis werd door de kanunniken immers beurtelings gedaan zodat de dertig kanunniken hooguit twee keer per jaar aan de beurt kwamen. Alleen vier kanunniken die weekmissen moesten opdragen, waren vrijgesteld van de hoogmis omdat deze lasten onverenigbaar bleken.¹⁰⁴

Ten slotte verwees de broederschap naar het Romeinsrechtelijke *ius quaesitum tertio*. Bij de stichting van het altaar was op grond van deze rechtsregel een recht toegekend aan een derde partij, in dit geval de broederschap. Dit recht kon niet vervallen door de stichting van het kapittel en zelfs door de paus niet opgeheven worden. De broederschap kon daardoor dus niet van haar rechten beroofd worden.

In de registers van het kapittel stonden vanouds de inkomsten van het beneficium genoteerd onder de titel: prebende van de broederschap. Krachtens de rechtsregel *res transit cum suo onere* (als de zaak vergaat, vergaat de last) moest het kapittel wegens het bezit van de inkomsten ook de daaraan verbonden verplichtingen uitvoeren. Robert was van mening dat niet hij, maar het kapittel de inkomsten inde en dat het kapittel daarom de verplichtingen moest uitvoeren; en dat dat tot dusverre ook gebeurd was.

Het leek de broederschap gewenst de hulp in te roepen van deskundigen met de vraag of deze kanunnik als bezitter van de kapelanie de verplichting moest uitvoeren of niet. En zo ja, zoals de broederschap hoopte, of hij deze last dan in eigen persoon moest dragen of kon laten uitvoeren door een geschikte priester. Onderzocht moest bovendien worden of de broederschap tegen het kapittel voorschriften kon uitvaardigen, omdat ze een lidmaat van die kerk was en ouder was dan het kapittel.

Adam van Tefelen, die intussen de werkzaamheden voor de broederschap op zich genomen had, kreeg in 1508/1509 als eerste de titel vicedeken, toen duidelijk was dat de officiële deken zich niet meer liet zien.¹⁰⁵ Hij overleed in 1513. Na zijn dood werden zijn taken toevertrouwd aan Willem van Wamel alias Hemeker, die tussen 1509 en 1512 diaken van de broederschap geweest was. Ook hij was slechts kapelaan in de Sint-Jan en geen kanunnik. Toen hij stierf in 1530 werd hij als deken opgevolgd door Dominicus Ottens. Die was weer wél kanunnik, maar was niet verbonden aan het Maria-altaar.¹⁰⁶ Intussen had Robert in 1519 afstand van zijn Bossche prebende gedaan.

Het dossier

Het geschrift, waarin de broederschap haar argumenten uiteenzette, bevat ook de onderliggende bewijsstukken in de vorm van afschriften van de statuten van de broederschap, de pauselijke bevestiging ervan een eeuw later, de oprichtingsakte van het kapittel en de stichtingsakte van het altaar.¹⁰⁷ Uit het dossier blijkt niet wie de kanunnik-deken was die de diensten in de

¹⁰⁴ De altaren die hiermee belast waren, waren vermoedelijk de oudste van de Sint-Jan: Kievits noemt er drie: Heilig-Kruisaltaar, Elizabethsaltaar en Nicolaasaltaar.

¹⁰⁵ BHIC, ILVB, inv. nr. 125, f. 113v.

¹⁰⁶ BHIC, ILVB, inv. nr. 126, f. 22r, 29v; inv. nr. 128, f. 402r.

¹⁰⁷ ABH, Collectie stukken Seminarie Haaren, nr. 101.

broederschapskapel niet op zich wilde nemen en de zaak ten principale aan de orde stelde. In de lijst van dekens uit het eind van de zestiende eeuw is van de weerspannige deken alleen de voornaam Robertus bekend, '*cuius cognomen non scribitur*' (wiens achternaam niet geschreven staat).

Het stuk waarin het geschil met bijlagen staat opgetekend, is niet gedateerd. We moeten dus andere wegen zoeken om zijn ontstaan op te helderen. De vroegst mogelijke datum is december 1509. Omdat over hem gesproken wordt als nog aanwezige kanunnik is 1519, toen hij zijn zetel ruilde, de laatste mogelijke datum. Gerard werd nog niet als stichter vermeld in 1512 toen de broeders hun eigen geschiedenis in druk uitgaven in de *Forma Erektionis*. De eerste vermelding van zijn naam als stichter vinden we rond 1536. Op de voorzijde van het handschrift staat de naam van de vroegere eigenaar vermeld: Wilhelmus de Os, onder de dreigende spreuk: *Inycium sapiencye timor Dominy* (vrees voor God is het begin van wijsheid, Psalm 110:10, Vulgaat). Twee personen met die naam waren in die tijd lid van de broederschap. De oudste werd broeder in 1478/1479. De broeders hielden zijn uitvaartmis op 19 februari 1513. De jongste liet zich als lid inschrijven 1515/1516. Hij was er proost in de jaren 1522, 1523, 1543 en 1544.¹⁰⁸ Gezien zijn positie in de broederschap komt deze laatste het meest in aanmerking als eigenaar van het geschrift.

Tot een rechtszaak is het vermoedelijk niet gekomen. Voor ons is vooral van belang dat deze problematiek de verklaring geeft voor het feit dat pas in het begin van de zestiende eeuw Gerard van Uden als stichter van de broederschap opgevoerd werd. Doordat het stichtingskapitaal en de bediening van het altaar opgegaan waren in het kapittel besteedde de broederschap pas intensief aandacht aan hem toen er problemen rezen.

Conclusie

Op de voorgevel van het Zwanenbroedershuis in 's-Hertogenbosch staat terecht een beeld van Gerard van Uden. Deze Bosschenaar is geen verzonnen of mythische figuur en was van eminent belang voor de broederschap. Zijn carrière verliep grotendeels buiten deze stad. Begonnen voor 1300 als klerk in dienst van de familie Berthout en van de stad Mechelen, klom hij op tot schout van Antwerpen. Deze post als hertogelijke dienaar bekleedde hij nog in 1312. In 1313 was hij nog actief in de omgeving van Mechelen. Hij was toen getrouwd met een adellijke dame, Theoderica geheten, met als mogelijke achternaam Van Benthem. Zijn loopbaan en huwelijk weerspiegelen zijn gestegen status. Of hij zelf, zoals wel beweerd is, van adellijke afkomst is met wortels in het geslacht van Herpen-Uden is niet onmogelijk maar blijft onbewezen. Hij eindigde zijn carrière als schepen van 's-Hertogenbosch in de periode 1317-1319. Vermoedelijk stierf hij op of rond 26 juni 1321.

In 1318 kregen de clerici en aankomende clerici van de stad 's-Hertogenbosch toestemming tot oprichting van een broederschap ter ere van Onze Lieve Vrouw. Stichters werden niet genoemd. Het lijkt een nieuwe broederschap die nog vorm moest krijgen en niet voortborduurde op een bestaande cultus. De huisvesting was al geregeld: het nieuwe zijkoor in de Sint-Jan. Die ruimte zou met een broederschap een verantwoorde invulling krijgen. Maar een altaar waaraan de voorgeschreven diensten opgedragen moesten worden, stond er nog niet. Voor dat altaar en de bekostiging van de bedienaar zorgde Gerard in 1321 door zijn testament aan te passen. Daarmee schiep hij de mogelijkheid voor de start van de broederschap, die na zijn overlijden haar religieuze doelstellingen ten uitvoer kon leggen: bidden en zingen tot lof van de Maagd Maria. Dat hij als stichter of initiatiefnemer aangemerkt moet worden is niet waarschijnlijk. Daarvoor wijzigde hij zijn testament te laat. Eerder komen daarvoor, wellicht onder dominicaanse invloed, de pastoors van de Sint-Jan en het Begijnhof en de schepen Gijsbert Lisscap in aanmerking en was Gerard de persoon die via zijn testament het idee kon laten realiseren.

De stichting van het altaar en de kapelanie gaf de broederschap een kapelaan op wiens benoeming ze geen directe invloed konden uitoefenen. De pastoor van de Sint-Jan droeg zijn kandidaat ter benoeming voor aan de aartsdiaken. In 1366, toen de kapelannen van de Sint-Jan een kapittel gingen vormen, veranderde dit voor de broeders niet wezenlijk. Hun kapelaan werd als kanunnik opgenomen in het kapittel en het stichtingsgoed van de kapelanie werd onderdeel van de kapittelgoederen. De pastoor droeg nieuw kanunniken voor, onder wie de kapelaan van de broederschap, en het kapittel diende hem te accepteren. Vrijwel gelijktijdig kregen de broederschap en

¹⁰⁸ Van Dijck, *Van vroomheid naar vriendschap*, 592 en 594.

het kapittel een belangrijke plaats en taak toebedacht in de kermisdag, de feestdag waarop de processie trok die van stadswege ingesteld en in 1367 voor het eerst vermeld werd. Tot ongeveer die tijd was de broederschap geen gesloten gemeenschap. Weliswaar was de klerikale dominantie sterk, maar zelfs vrouwen werden toegelaten. Ongeveer gelijktijdig met de stichting van het kapittel en de instelling van de processie op de kermisdag werd de toegang tot de broederschap beperkt tot een select aantal clerici (de gezworen broeders) en kregen de onbeperkt toegelaten overige leden de status van buitenlid. Vermoedelijk is er een samenhang tussen deze ontwikkelingen. De verering van het mirakelbeeld, de 'nieuwe Maria', die rond 1380 begon, leidde niet tot noemenswaardige concurrentie met de broeders.

In 1412-1413 zag het kapittel kans het pastoorsambt van Orthen en 's-Hertogenbosch samen met de erbij behorende bezittingen te incorporeren en daarmee zelf als pastoor op te treden. Het wegvallen van een afzonderlijke pastoor vereiste nauwe samenwerking tussen de broederschap en het kapittel. Regelmatig waren er aanvaringen over het vervullen van de plichten door de kanunnik/kapelaan van de broederschap die sinds het midden van de vijftiende eeuw deken genoemd werd en die zelf lang niet altijd lid van de broederschap was. Deze wrijvingen kwamen in 1508 tot een hoogtepunt toen de nieuwe broederschapsdeken, nota bene een beroepszanger, zijn diensten weigerde en de zaak principieel aan de orde stelde. Alles lijkt daarna door het kapittel in der minne geschikt. Door dit geschil kregen de broeders pas in het begin van de zestiende eeuw weer weet van de persoon van Gerard van Uden. Sindsdien voerden ze hem op als stichter van hun broederschap, zonder op de hoogte zijn van zijn daadwerkelijke afkomst en rol.

Beeld van Gerardus van Uden, ontworpen door Marius van Beek en bevestigd aan de gevel van het gebouw van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

Bijlage: tekst van de stichting van het altaar in de Mariakapel, 9 juni 1321

Afschrift in ABH, Collectie stukken Seminarie Haaren, nr. 101.

Universis presentes litteras visuris vel auditoris.

Wilhelmus dictus Aper, investitus ecclesiarum de Orthen et de Buscoducis, quarum una dependet ab altera, necnon Acrinus, curatus ecclesie seu capelle quondam beghinarum dicti loci de Buscoducis, et Ghiselbertus dictus Lisscap, burgensis loci eiusdem, salutem in Domino sempiternam.

Gloriosus Deus mentibus fidelium spiritum gratiarum munere septiformen divina inspiratione infundit, ut eius illustratione ipsa veritas omnia ordinanda humane considerationi preferens omniaque ordinata discretionis examine corrigens pro adeptione eterne felicitatis clarius illucescat qua ex salubri dogmate cognita fidelis anima in Deum totaliter exardescens ordinanda in salutarem producit effectum et ordinata recte mutacionis corrigit interventu.

Noverit igitur vestra universitas quod in nostra presencia [constitutus est] Gerardus de Uden filius quondam Ludolphi sane mentis licet corporali occupatus languore gratia Spiritus Sancti ductus ut speramus quodque idem Gerardus alias quinque libras annui et hereditarii redditus de centum et viginti libris eiusdem redditus nobili matrone Theodrici¹⁰⁹ de Benthem, nunc eius uxori, pro vitali possessione assignatis mense Sancti Spiritus in dicto loco de Buscoducis et quinque libras prefati redditus ad fabricam ecclesie loci eiusdem inter cetera ab eodem nomine testamenti legata donasset et assignasset sicut in litteris super hoc confectis plenius continetur, hoc donatum et legatum plena deliberatione mutans et revocans dictos redditus ad summan decem librarum estimatos cum duodecim libris sepedicti redditus, quas dictus Gerardus se in bonis Beatricis de Neynsel annuatim habere dicebat, in dotem altaris quod idem Gerardus in oratorio Beate Marie Virginis in ecclesia dicti loci de Buscoducis pro salute anime sue ac parentum suorum construi voluit ad honorem Dei omnipotentis ac Eius genitricis virginis gloriose iure testamenti seu ultime voluntatis donavit, tradidit et perpetue assignavit sub conventionibus infrascriptis, videlicet quod capellanus beneficium dicti altaris pro tempore deserviens missas et vespas sociorum confraternitatis in dicto oratorio facte et ordinate secundum ordinationem eiusdem debite celebrabit, hac apposita ordinatione quod, si dicta confraternitas aliqua occasione inanesceret, nichilominus beneficium dicti altaris cum sua dote in dicto oratorio perpetue permanebit et quod executores testamenti dicti Gerardi de voluntate et consensu heredum eiusdem Gerardi debitum dictarum duodecim librarum dicti redditus moderare poterunt, prout saluti anime dicti Gerardi noverint expedire, omnibus aliis in dicto testamento dicti Gerardi ordinatis in suo robore firmiter permansuris. Quibus a dicto Gerardo sic factis et ordinatis ut premittitur dictus Gerardus de suffragiis et patrociniis Beate Marie semper virginis confisus in dicto oratorio nobis presentibus libere suam elegit sepulturam.

In cuius rei testimonium sigilla nostra ad supplicationem dicti Gerardi presentibus duximus apponenda.

Datum anno Domini millesimo tricentesimo vicesimo primo feria tertia post Penthecostes

Explicit copia beneficii fundati in capella confraternitatis Nostre Domine in Buscoducis Leodiensis diocesis.

¹⁰⁹ Lees: Theoderice

Afkortingen

AAB	Archief Abdij van Berne
ABH	Archief Bisdom 's-Hertogenbosch
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
d.d.	de dato
ILVB	toegangsnummer 1232 archief Illustre Lieve Vrouwe Broederschap
inv. nr.	inventarisnummer
MA	toegangsnummer 2006 Mechelse Aanwinsten van het bisdom Den Bosch
ONB I	zie Camps
ONB II	zie Dillo en Van Synghel
ORA	Oudrechterlijk archief van 's-Hertogenbosch
OSA	Oud Stadsarchief
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Literatuur

- Bichelaar, A. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998).
- Jan van Boendale, *De Brabantsche Yeesten of rymkronyk van Braband*, ed. W.F. Willems (Brussel 1839).
- Bormans, S., en Schoolmeesters, E., ed., *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège* (4 bnd.; Bruxelles 1893-1900).
- Camps, H.P.H., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage 1979).
- Coppens, J.A., *Nieuwe beschrijving van het Bisdom van 's Hertogenbosch, naar aanleiding van het Katholijk Meijerijisch Memorieboek van A. van Gils* (3 dln. in 4 bnd.; 's Hertogenbosch 1840-1844).
- Croenen, G., *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven 2003).
- Croenen, G., *De oorkonden van de familie Berthout 1212-1425* (Brussel 2006).
- Albertus Cuperinus, 'Die chronicke vander vermaaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch', in: C.R. Hermans, ed., *Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betrekkelyk de stad en Meyerij van 's Hertogenbosch* dl. I en II ('s Hertogenbosch 1847-1848), 1-395.
- Dijck, G.C.M. van, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch 1318-1973* (Tilburg 1973).
- Dijck, L.G.C.M. van, *Van vroomheid naar vriendschap. Biografie van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-2012* (Zutphen 2012).
- Dillo, M., en Van Synghel, G.A.M., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (2 bdn.; Den Haag 2000).
- Duggan, M.K., 'Queen Joanna and Her Musicians', *Musica Disciplina* 30 (1976) 73-95.
- Erens, M.A., en Koyen, H.M., ed., *De oorkonden der abdij Tongerlo* (4 bnd.; Tongerlo(o) 1948-1958).
- Ferer, M.T., *Music and Ceremony at the Court of Charles V. The Capilla Flamenca and the Art of Political Promotion* (Woodbridge 2012).
- Fiala, D., Robert Prezel alias Bynet [Prezel]', *Prosopographie des Chantres de la Renaissance* (Tours: CESR / Ricercar), geraadpleegd 24/06/2018 (in revisie).
- Frenken, A.M., 'Aanvullingen op Schutjes "Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch"', *Bossche Bijdragen* 23 (1956-1957) 46-167.
- Galensloot, L., *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant* (Bruxelles 1865).
- Glaudemans, R., *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch: Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* (Zwolle/Amersfoort 2017).
- Hasselt, R. van, 'Een moordrolle van Huybergen uit den tijd van hertog Jan III', *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Ghulden Roos'* 9 (1949) 11-20.

- Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen/Maastricht 1986).
- Juten, W.J.F., 'Noordbrabantsche schepenzegels', *Taxandria* 23 (1916) 56-63.
- Knighton, T., "'Rey Fernando mayorazgo / de toda nuestra esperanza / ¿tus favores a do están?": Carlos V y la llegada a España de la capilla musical flamenca', in: José Eloy Hortal Muñoz en Félix Labrador Arroyo (red.), *La Casa de Borgoña: la Casa del rey de España* (Leuven 2014) 205-230.
- Lauwers, M., *La mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au moyen âge (diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles)* (Paris 1997).
- Meconi, H., *Pierre de la Rue and Musical Life at the Habsburg-Burgundian Court* (Oxford/New York 2003).
- Meersseman, G., 'Étude sur les anciennes confréries dominicaines', *Archivum Fratrum Predicatorum* 22 (1952) 1-176.
- Miraeus, A., voortgezet door Joannes Foppens, *Opera diplomatica et historica (...). Editio secunda, tomus secundus* (Bruxellis, Typis Francisci Foppens, sub signo S. Spiritus, 1723).
- Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603. Transcriptie, annotatie en inleiding*, eds. H. Hens e.a. (Tilburg 1978).
- Wilhelmus Molius, *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad*, eds. J.A.M. Hoekx e.a. (['s-Hertogenbosch 2003]).
- Mosmans, J., 'Het Dienstwerk in de St. Jan te 's-Hertogenbosch in het laatst der XVIe eeuw', *Bossche Bijdragen* 17 (1940-1941) 261-275.
- Nauwelaerts, M.A., *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Tilburg 1975).
- Peter van Os, *Kroniek van Peter van Os: Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523*, eds. A.M. van Lith-Droogleevers Fortuijn e.a. (Den Haag 1997).
- Paquay, J., 'De O.-L.-Vrouw broederschappen in het oud bisdom Luik', in: *Handelingen van het Vlaamsch Maria-congres te Brussel, 8-11 september 1921*, IIe boekdeel *Maria-vereering* (Brussel [1922]) 71-80.
- Peeters, C.J.A.C., *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (Den Haag/Zeist 1964).
- Piot, Ch., ed., *Cartulaire de l'abbaye de St. Trond* (2 bdn.; Bruxelles 1870-1874).
- Poncelet, E., ed., *Le livre des fiefs de l'église de Liège sous Adolphe de La Marck* (Bruxelles 1898).
- Sanders, J.G.M., 'Verkloosterling in het vijftiende-eeuwse 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 33 (2016) 76-111.
- Sanders, J.G.M., 'Het kapittel van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en zijn rechten als pastoor 1412-1559', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 34 (2017) 76-111.
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1876).

Spierings, M.H.M., 'Oud Herlaar, het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid III: heren en vrouwen van Herlaar', *Brabants Heem* 29 (1977) 105-113.

Van der Straeten, J.F., *Historisch overzicht van de Broederschap Virga Jesse 1314-2014* (Hasselt 2014).

Van Synghel, G., 'Editie van de schepenoorkonden van 's-Hertogenbosch: dertien oorkonden als supplement op het eerste deel van het Oorkondenboek van Noord-Brabant (1261-1311)', in: D.P. Blok e.a., *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 395-423.

Thelen, E.S., 'Music and Liturgy of the Seven Sorrows Confraternity of Brussels', in: E.S. Thelen met medewerking van Susie Speakman Sutch, ed., *The Seven Sorrows Confraternity of Brussels. Drama, Ceremony, and Art Patronage (16th -17th Centuries)* (Turnhout 2015) 67-89.

Thelen, T., en Toorians, L., *Boekel bijzonder. Elementen uit de geschiedenis van een eigenwijs dorp* (geannoteerde digitale tekst 2015).

Van den Wijngaert, F.L., 'Het feodale Mechelen. Een niet gekende bladzijde uit het verleden van onze stad', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 70 (1966) 31-112.

Trio, P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Leuven 1993).

Trio, P., en Bijsterveld, A.J., 'Van gebedsverbroedering naar broederschap. De evolutie van het fraternitas-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003) 7-48 en 9 (2006) 1-46.

Wiseman, D.V., 'The Marian Spirituality of the Medieval Religious Orders: Devotion to Mary Among the Dominicans in the Thirteenth Century', *Marian Studies* 52 (2001) Article 13.
Beschikbaar via https://ecommons.udayton.edu/marian_studies/vol52/iss1/13

Zylius, O., *Historia miraculorum B. Mariae Silvaducensis iam ad D. Gaugerici Bruxellam translatae* ([Antwerpen] 1632).